

АНТОНИН ДУЧИНСЬКИЙ.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІЯЛАМИ 1901—1905 РОКІВ.

Вивчення історії Жовтневої революції на Україні неминучо приводить кожного дослідника історії України до вивчення й тих революційних українських угруповань, що свого часу проторювали шляхи до Жовтня. Дослідження історії Революційної Української Партії (РУП), як організації, що сприяла своєю працею розбудженню класової свідомости селян і робітників України, стає зараз черговим завданням українського історика. Історія РУП уже має й свою літературу. Історики революційного руху на Україні: Равич-Черкаський, Яворський, Гермайзе, Христюк і Ріш аналізують історичний розвиток РУП і підкреслюють її визначну роль в підготовленні селянства до наших часів. Старий ерупіст Вол. Дорошенко за кордоном видає свій нарис з історії РУП¹⁾. Наші журнали: «Україна», «Літопис революції», «Життя й революція» також містять розвідки, присвячені РУП. Не минають РУП й історики селянських рухів (Е. Мороховець у «Пролетар. революція», июнь 1925). Але в цій літературі подано здебільшого загальні характеристики РУП. Гермайзе кладе в основу своєї найвидатнішої праці з історії РУП кіївські державні й приватні архіви, а тому-то й добре змальовує діяльність ерупістів-Київ, лише частково торкаючись інших груп Революційної Української Партії.

Історія РУП на Полтавщині ще не вивчена. В полтавськiм крайовiм архiвi лежить надзвичайно цiнний матерiал до iсторiї революцiйного руху на Полтавщинi—це справи полтавської губ. жандарської управи, якi крiм цiкавої в iсторичному розумiннi вiльної творчостi жандарiв, дають багато цiнних iсторичних фактiв iз життя та працi революцiйних дiячiв. На пiдставi цих хоч i однокiнних архiвних матерiалiв i складено нашу розвiдку з iсторiї РУП на Полтавщинi вiд 1901 аж до 1905 р. включно. Бракує для повноти цiєї iсторiї мемуарiв полтавських ерупiстiв, бракує й приватних архiвiв, якi на нашу думку могли-б поширити й виправити наш дослiд. 10 томiв жандарських справ, що в подробицях змальовують дiяльнiсть РУП у 1903 i 1904 рр., з великою кiлькiстю речових доказiв (45 пакетiв, 20 протоколiв) надiслано свого часу до харк. судової палати. Отже-ж, не дивлячись на вiдсутнiсть надзвичайно важливих для iсторiї РУП на Полтавщинi матерiалiв, ми гадаємо, що для освiтлення основних моментiв з дiяльностi полтавської органiзацiї в нас є достатня кiлькiсть даних. Не зайвим буде наше зауваження, що добра частина архiвного матерiалу, що використав Гермайзе для своєї монографiї, єсть i в полтавськiм архiвi. Наша увага звернена головним чином на тi мiсцевi факти, що iлюструють загально вiдомi вже твердження про iсторичний розвиток та дiяльнiсть РУП. Ми їх пригадаємо.

РУП засновано в 1900 р. 29 сiчня на студенському з'їзди в Харковi з участю Михайла Русова з Полтави. РУП у своєму розвитку проходить ось якi етапи. Спочатку «до РУП увiйшли елементи марксистські, революцiйно-народницькi й нацiонально-революцiйнi» (Гермайзе), «РУП вiд нацiонального революцiонiзму через рiвiзiонiзм i народництво еволюцiонувала до соцiял-демократiї» (Андрiй Жук, укр. соц.-дем.)¹⁾. Р. 1902 вiд РУП вiдходить права

¹⁾ Петро Бензя, До історії револ. руху на Україні. «Життя й революція» 1926, № 11.

національно-демократична «Укр. Нар. Партія», що стояла на позиції «Самостійної України». В березні 1902 р. у своєму органі «Гаслі» РУП відмовляється від принципів, оголошених у «Самостійній Україні». У рр. 1902—3 РУП, як ліва дрібнобуржуазна організація, вживає революційної тактики і надає своїй програмі соціал-демократичного забарвлення. «Гасло (№ 1) декларує: «Український соціалізм мусить стати тільки революційним соціалізмом. Український соціалізм мусить бути класовою організацією робітників, готовою до боротьби не на життя, а на смерть з головним ворогом царатом з ціллю здобути політичну волю. Масова організація і терор, об'єднані в єдиній обопільній системі—ці найвищі форми боротьби—неминуче повалять царат». У номері 12 за той самий 1902 рік читаємо: «Застерігши згорн свою мету, свій ідеал самостійної невідделіої української республіки з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату у власній соціалістичній державі, ми не сплянемо на розжовуванні ідеологічної будівлі для далекого майбутнього, але передусім звернули увагу на справи дня, на обговорення чинників сучасної революції і на свою роль в державній акції»¹). І з'їзд РУП відбувся в 1902 році. РУП у 1903 році розвиває широку революційну пропаганду серед селянства. «Як сніг засипали їхні метелики Україну—пише «Искра». З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили і розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітло давно приспану, одіпхнуту від політичного життя країну. Селянин зарушився, заговорив... з великим зацікавленням узявся за кинену йому літературу, та щей його власною мужицькою мовою»²). Р. 1903 до РУП'у входить Укр. Соц. Партія (СУП) зі своїм закордонним органом «Добра повина». ІІ з'їзд РУП, що скликано р. 1904, мав прийняти нову програму. Революційний марксизм тоді вже захопив багатьох членів РУП. Микола Порш (із Лубень) складає цілком соціал-демократичну програму (диктатура пролетаріату, конфіскація земель без викупу в негрудових елементів, націоналізація взагалі всіх засобів виробництва). Делегати ІІ з'їзду поділились на дві групи. Поршева група обстоювала самостійність України, друга група йшла проти Порша і визнавала за потрібне об'єднатися з РСДРП (Меленевський). З'їзд не відбувся. Остання група відокремилась від РУП й утворила Укр. Соц.-Дем. Спілку, як частину РСДРП для організації пролетаріату з українською мовою. Лубенська група, а згодом й інші приєднались до Спілки. Для Поршевої групи не було виходу. Антонович змінює свій погляд і пише в «Праці» проти самостійности України. Порш погоджується, що на той час досить для України автономії. Аж у грудні 1905 р. відбувся ІІ з'їзд РУП, де й ухвалено нову назву УСДРП; там-таки затверджено й нову соц.-дем. програму, що повторює Поршів проект, складений ще в 1903 році. Організаційно РУП складалась із громад у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Лубнях і на Чорноморщині. Після І з'їзду 1902 р. у Києві—утворено закордонний комітет у Львові, комітети громади: донський, одеський, катеринославський, подільський, волинський.

Вільна громада РУП на Полтавщині складалась із молоді (студентів, семінаристів, учнів фельдшерської школи та інших), яка була вихована під впливом нових соціально-економічних умов збіднілого українського села і чуло реагувала на горе селянства. Старе українофільство забарвлювало революційні тенденції молоді і надавало їм націоналістичного характеру. Стежачи за розвитком соціалістичних ідей на українському ґрунті у ХХ столітті, ми повинні як-найкраще вивчити й оце культурницьке часами й цілком доляльне

1) М. Либорський, Україна в епоху капіталізму, виш. III.

2) Павло Христюк, 1905 рік на Україні.

оточення, в якому виростали молоді українські революціонери. Українська інтелігенція, що виявляла ідеологію дрібнобуржуазних кол українського населення, об'єднується в культурних центрах України в ліберальною земською опозицією і веде боротьбу проти русифікаторської політики царату. В Полтаві ця боротьба концентрується навколо будування й відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Уряд, що провадивши русифікацію сприяв розвиткові великого неукраїнського капіталу на Україні, заперечує всяким національним вимогам лояльних українських культурників. Несподівана для уряду мобілізація українських сил навколо пам'ятника Котляревському примушує його всякими засобами ослабляти український національний рух. Досить згадати розповсюдженого листа до міністра Сіп'ягіна з приводу того що він заборонив робити написи на пам'ятнику укр. мовою, а то й укр. правописом, а також енергійні виступи Українців у день відкриття пам'ятника на оборону рідної мови,—це з одного боку,—і заборону уряду щодо вживання мови української в привітаннях російських Українців та шильне стеження за делегатами,—з другого боку,—щоб уявити собі два ворожих табори, готових на рішучу боротьбу. Табор української інтелігенції робивсь тоді для уряду ще більш загрозливим, бо в ньому виростала нова бойова сила революціонерів-народників. Осінь 1903 р. стає межею двох періодів в історії полтавської вільної громади РУП. Уряд переходить до рішучого наступу проти пропагандистів-ерупістів. Уживаючи всіх засобів, з розпорядження із департ. поліції, полт. жанд. управа з осени 1903 р. провадить так звану ліквідацію РУП; відбувається тоді вдалий для уряду погром рупівської організації. Р. 1904 полтавська організація РУП зазнає кризи, занепадає, переходить на кращу конспірацію, відроджує в 1905 р. свою діяльність, але в серпні знов провалюється комітет; ослаблена йде вона на II з'їзд.

Таким чином, історію полтавської організації РУП ми ділимо на два періоди: 1) мобілізація революційних українських сил, підготовлення й широка пропаганда РУП на Полтавщині до осени 1903 р.; 2) занепад РУП, відродження і знов провал її в Полтаві восени 1905 року.

1-й період. Царські жандарі на початку ХХ століття ще не добре орієнтуються в напрямках українського революційного руху: часто-густо соціалізм бачать у звичайних національно-культурних думках. Р. 1901 полт. губ. жанд. управа починає справу «об украинской партии социалистов-революционеров»¹⁾. У цій справі центральне місце займає родина Русових: Олександр—батько (завід. земського стат. бюро), Михайло—син (кол. студент) і мати Софія. Ось як характеризує Русова Олександра департ. поліції:

Русов у 1879 р. був членом Старої Громади в Одесі, допомагав Драгоманову влаштувати в Жєневї українську друкарню, приятелював з братами Петрункевичами, Ліндфорсом та іншими неблагонадійними особами, видавав разом із Ліндфорсом у Київї ліберальний часопис «Труд», співробітничив у забороненій у 76 році газеті «Кієвскій Телеграфъ», посилав грошову допомогу політичним засланням. Р. 1876 його звільнено за політичну неблагонадійність із посади вчителя в Київї. Далі він працює в стат. бюрі чернігівського земства; за протиурядовий напрямок це стат. бюро закрито. Р. 1884 в Одесі обвинувачують Русова в розповсюдженні заборонених книжок, допитують у справі елісаветградських народовольців (Михалевича, Тарновського та инш.), при чому з'ясовано, що Русов належить до українофільського гуртка і що він перекладав на укр. мову твори тенденційного змісту. Русов жив під доглядом поліції. Р. 1889 Русову заборонено проживати в Дніпровськїм повіті й Херсонській губерні. Р. 1890 проживав Русов у Полтаві, Харкові й Київї, де не поривав стосунків з місцевими українофілами, зби-

¹⁾ Архів полтав. губ. жанд. упр. А. 1/138 -2293, 2294, 2295—3 томи.

рав на своїй квартирі неблагонадійних людей, тримав нелегальні видання. Р. 1898 Русов працює в чернігівським земстві і належить там до опозиції, тому й заборонено йому зайняти постійну посаду в земстві так у Чернигові як і в Полтаві,—але на бажання полтавського губернатора йому все-ж таки дозволено зайняти посаду в полт. земстві в статбюрі. Русов, як фаховець, одержував 3000 карб., має хутір у Борзенському повіті, дворянин.

Дружина Ол. Русова—Софія Федорівна Русова-Ліндфорс. Р. 1882 її допитували в справах революційних гуртків у Одесі і в справах осіб, що мали стосунки з революційними харківськими гуртками і визнали за нею цю провину, а через те їй віддано її під так званий «гласний надзор» на 5 років.

Михайло Русов—відомий ерупіст—народився 28 жовтня 1876 р.; скінчивши гімназію вступив на фізико-математичний факультет харківського університету в 1895 р., у 1899 р. його звільнено постановою ради професорів на 1 рік, у 1900 р. знов прийнято до університету, але вже 8 березня 1901 р. куратор округи на вимогу губернатора наказує звільнити Мих. Русова, як активного учасника студентських виступів проти влади. Одночасно адміністративним розпорядженням Мих. Русова повбавлено на 2 роки права в'їздити до університетських міст. Сам Михайло Русов пояснював, що «за підпись под жалобою одного побитого нагайкою студента я был выслан из Харькова и осужден на 2 года». Мих. Русов живе при батьках, цікавиться археологією й етнографією, збирає матеріяли для виставки дитячих пяцьок, що мала відкритись при черговому археологічному з'їзді.

Оця інтелігентна родина об'єднувала круг себе опозиційні кола полтавського громадянства і мала однодумців-приятелів по багатьох містах тодішньої Росії. Русови приятелювали з ліберальними Росіянами, не поділяли українських шовіністичних думок і належали до українських федералістів. Русови цікавились укр. закордонною літературою, і буваючи за кордоном, навідувались і до Львова. Департ. поліції мав відомості, що закордонна революційна українська група поставила своїм завданням утворити із слов'янських народів самостійну соціалістичну державу і з цією метою зняти повстання Українців Росії й Австрії. Гурток полтавських Українців, що мав чималі матеріяльні засоби, провадив стосунки, як зазначає повідомлення департаменту поліції, із згаданою закордонною групою, а Мих. Русов вів розмови з емігрантом Антоном Ляхоцьким про друкування в Женеві революційного журналу «Молода Україна». Жандарська агентура звертає увагу на те, що з Полтави посилають гроші неблагонадійним особам,—наприклад адміністративно висланому з Полтави Сергію Івановичу Лисенкові земська управа переслала 150 крб. Департамент поліції чекав від полт. жандарів кращої інформації про українські гуртки в Полтаві і, розуміється, вимагав певної акції щодо викриття і знищення цих гуртків.

Але акція жандарська починається не в Полтаві. Жандарський підполковник Телегін на вимогу нач. петербурзької жанд. упр. провадить 24 липня 1901 року трус у с. Ковалині¹⁾ Переяслівського повіту на квартирі студента петербурзького університету Миколи Васильовича Маслової та його сестри Марії Василівни Маслової, де й знаходить програму «української соціалістичної партії (СУП)»—рукопис відбитий на міміографі. Батько Маслової відставний урядовець на пенсії в 25 крб., сестра Маслової вчилась на Лезгафтових курсах у Петербурзі. Цей факт і стає прологом цілої справи українських «соціалістів-революціонерів», як іменує їх жандарське слідство. Жандарі ретельно студіюють соціалістичну програму, перекладають її на російську мову і свої протоколи аргументують цікавими так для них як і для історика цитатами із програми. СУП заснував Богдан Ярошевський—людина польської культури; PPS (польська партія соціал.) була за зразок

¹⁾ А 1/138—2293—том I.

для СУП щодо програми і тактики. СУП є однією з РУП, що з нею й зливається в 1903 р. «У програмових статтях обох партій ми бачимо,— пише Гермайзе,— однаковий настрій і однакові здебільшого прагнення»¹). В декларації СУП це й яскраво відбилосся. СУП збудовано на принципі інтернаціональному соціал-демократичному. Цей принцип СУП визначила в таких словах: «По отношению других наций мы будем руководствоваться вековечными словами нашего великого учителя Маркса: Пролетарии всех стран соединяйтесь. И далекие от каких-либо воинственных намерений и планов, какими питаются наши народники-патриоты, мы в польских, русских немецких рабочихках видим только братьев, протягиваем им руку с братским пожатием, ожидая от них только уважения наших прав»...

Справа далі розгортається, до неї втягаються нові особи—Українці, або близькі до них особи з антиурядовими настроями. Труси провадяться у ст. сов. Беренштама Віліяма Людвиковича, у його сина Волод. Віліям. Беренштама, у вдови дворянина Горбачевської Марії Миколаївни, у дворянина землевласника Івана Микол. Присецького. Присецький належав до рос. соціал-демократів, був на засланні в справах «южнорусского союза рабочих», недавно повернувся до свого хутора Климова. Знайдене у Присецького видання РСДРП «Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России»—стало за підставу для нового обвинувачування. Віліям Беренштам був відомий жандарям із 1870 р. як українофіл, був членом «громады, находившейся во главе организации киевских украинофилов-социалистов». Беренштам походив із остзейських Німців, народився в 1834 р. 10 листопада у Вільні, одержав вищу освіту на історико-філологічному факультеті київського університету, р. 1862 зайняв посаду учителя історії та географії в київській військовій гімназії (згодом кадетський корпус), цікавився місцевою історією та етнографією, ще в Києві був у дружніх відносинах із Русовими. Як сусіда по Хаткам, Миргородського повіту, Беренштам приятелював і з Присецькими. Згадуючи все минуле і спираючись на знайдену літературу, жандарський протокол ось як формулює обвинувачення Беренштама: «..... 3) при обыске 3 августа с. г. (1901) у него найдены а) рукопись-копия с дневника Тараса Шевченка за 1857 и 1858 годы, в котором содержатся крайне дерзкие и оскорбительные выражения против священной особы в бозе почившего госуд. импер. Николая I; сочинение неизвестного автора, изд. в 1897 г. в Австрии в Черновцах «Бесіди про часи козацькі на Україні» на малорусском языке, в коем осуждается присоединение Малороссии к Великороссии и указывается на целый ряд притеснений, якобы причиняемых русским правительством малорусскому народу, что кроме перечисленного у него Беренштама были найдены учебники для школ и разные сочинения на малорос. языке и при том в нескольких экземплярах, что свидетельствует о принадлежности Беренштама к Украинской Револ. Партии, преследующей полное отделение Малороссии из состава Рос. империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, почему по соглашению с тов. прокурора (Вігурою) и постановил: названного выше ст. сов. В. Л. Беренштама привлечь к сему дознанию в качестве обвиняемого в преступлении, предусмотренном 250 ст. Улож. о наказ..» Беренштам заявляв жандарям, що «Бесіди про козацькі часи на Україні» привіз до нього небіжчик Кониський на рецензію, а «Дневник Шевченка» він одержав від Тарновського для видання.

Труси в інших осіб дають жандарям нову літературу. У Волод. Мих. Шемета (Лубенщина) 28 серпня знайдено багато українських книжок,

¹) О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I. Револуційна Українська Партія (РУП).

«Україна Irredenta»—вірв Бачинського 1895 р., «Літературно-науковий вістник», «Оповідання»—Грушевського. У Олексія Хведотовича Назар'єва у Прилуді знайдено «Літературно-науковий вістник», «Молоду Україну», «Нарис програму УСР» (52 стор.), лист до міністра Сип'ягіна з приводу заборони українського тексту на пам'ятнику Котляревському. Подаючи в протоколі зміст «Молодої України», жандар пише: «на 7, 8 и 9 листах находится статья Леонтия Цегельского о Мих. Петр. Драгоманове—этом наибольшим Украинце XIX в., где говорится, если Шевченко был сердцем Украины, то Драгоманов был разумом ее... далее говорится, что Шевченко, Кулиш, Костомаров в 40-х годах, а Драгоманов последние 20 лет направили жизнь украинского народа на новую дорогу и сформулировали те идеи, которые стали проводниками и основой дела для будущего поколения. Драгоманов не знает науки для науки, наука для общества и общественного дела—такое было мнение Драгоманова. В школьном деле Драгоманов сблизился с национальными украинскими кружками, которые трудятся над начальной грамотой на украинском языке».—Цензор, що на його розгляд надіслав № 2 журналу «Молода Україна», так його характеризує: «журнал написан на львовском малорусском языке с фонетическим правописанием, по содержанию своему, безусловно, не может быть дозволен к обращению в публике, потому что имеет свою целью поддерживать в малорусской молодежи стремление к политической самостоятельности малорусского народа, восхваляет деятельность Драгоманова, описывает студенческие беспорядки в России и говорит якобы о жестоких преследованиях студентов и т. под.».

Так поволі жандарське слідство й підійшло так-би мовити до штаб-квартири українського соціалістичного руху, як гадали самі жандарі,—до родини Русових. Постанову про переведення трусу у Ол. і Мих. Русових 6 жовтня 1901 р. № 9 мотивовано «целью розыска вещественных доказательств, имеющих значение для сего дела». Жандарі забрали листування Русових, багато укр. літератури, ноти з укр. текстом, тощо. Мих. Русова не було вдома на час трусу, напередодні він виїхав до Золотоноші у справах археологічного з'їзду. В Русових був тоді приїжджий гість із Кієва, студент кійвського університету Козиненко Владислав Олексійович, під час трусу до Русових заходили Кохановський Мик. Дм., Торопов Олекса Аристархович із листом від М. Русова та інші (Козиненко й Кохановський—видатні члени РУП). У наслідок трусу 6 жовтня 1901 року з'явилась постанова № 10 такого змісту:

«1901 года, октября 17 дня в г. Полтаве, в отдельного корпуса жандармов подполковник Телегин, при бытности тов. прокур. полтавского окружного суда г-на Вигуры, усматривая из переписки и рукописей, обнаруженных по обыску 6 октября с. г. в квартире Русовых,

1) что отставной надворный советник Ал. Ал. Русов и жена его София Феодоровна, урожденная Линдфорс, привлекавшиеся и ранее сего к таким же формальным дознаниям в г.г. Киеве и Харькове по организации украинofilьской социальной партии, продолжают по прежнему свою преступную деятельность по Полтавской и Черниговской губерниям, преследующую полное отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, распространяя понятия эти в молодежи, которую они для сей цели постоянно собирают у себя в доме, человек по 40 в один вечер, дабы эта молодежь проводила их в парод путем рассказов из народного и деревенского быта, напоминая этим простому народу о его самобытности;

2) что в означенной преступной деятельности участие принимает сын их бывший студент харьковского университета Михаил Александрович Русов, который, по имеющимся в деле сведениям в августе 1900 г. ездил в Женеву

в качестве депутата украинской партии для переговоров с эмигрантом Ляховецким (1) относительно издания печатного органа этой партии «Молодая Украина», каковой журнал издается в настоящее время в г. Львове, как видно из отобранного при обыске в г. Прилуках у бывш. студента петерб. университета Алексея Назарьева ч. 2 Рік 1 этого журнала изд. 1901 г.;

3) что все они, т. е. Александр, Софья и Михаил Русовы бывали неоднократно загранично, где посещали города Львов, Цюрих, Женеву и Париж, и находятся в сношениях с издателями украинских журналов в г. Львове;

4) что, как видно из переписки Русовых с разными лицами: Вильямом Беренштамом, Михаилом Назарьевым, Иваном Присецким, Леонидом Фроловым и др. неблагонадежными в политическом отношении, Русовы принимали самое деятельное участие в агитации по поводу введения преподавания в народных школах Малороссии на малорусском языке, а также об издании и распространении малорусского букваря, картинок из малороссийского быта, нот с малорос. песнями революционного содержания и других легальных и нелегальных сочинений на малорусском языке для народа;

5) что Ал. и Софья Русовы сами признают в своих письмах к сыну Михаилу Русову—существование украинской партии «полтавской громады», украинских кружков, преследующих противоправительственные цели,

и 6) что таковая деятельность Ал., Соф. и Мих. Русовых предусматривается 250—251 ст. ст. Улож. о наказ., а потому по соглашению с тов. прокурора и постановил: названных выше отставного надворного советника Ал. Ал. Русова, жену его Софию Федоровну Русову и сына их бывш. студента Мих. Ал. Русова привлечь к сему дознанию в качестве обвиняемых в преступлениях, предусмотренных 250—251 ст. ст. Улож. о наказ. с принятием мер пресечения против каждого из них, как обнаруживающих стремление к побегу за границу,—заключение под стражу. Подполковник Телегин».

Тов. прокур. Вігура не цілком погоджується з жандарем щодо «мер пресечения» і тому дописує: «нахожу избрание меры пресечения против Софии Русовой—содержание под стражею несогласным с 421 ст. Уст. угол. судопр. ввиду того, что Русова имеет постоянное местожительство в г. Полтаве и при ней находится 6-летний ребенок (Юрий), которого невозможно оставить без надзора, а потому я полагаю бы избрать против Русовой менее строгую меру пресечения—особый надзор полиции. Тов. прокурора Вігура». На тій підставі, що «Русовы находились в самых близких отношениях с дворянином Екатеринославской губернии Леонидом Николаевичем Жебуневым—личностью весьма неблагонадежною в политическом отношении и привлекавшейся в 1881 году к такому формальному дознанию в качестве обвиняемого по делу киевских социально-революционных кружков»—у Жебуньова також розшукувано цікавих для жандарів матеріалів, але без бажаних наслідків. Крім зазначених осіб, труси переведено у студента москов. універс. Миколи Прокоповича Макаренка в Сорочинцях, Володимира Дорошенка, Марії Микол. Чижової, Людмили Митрохванівни Петренкової, Євгена Степановича Дяченка, Людмили Ігнатівни Абрамовички.

Софію Русову, як і Ол. та Мих. Русових, усе-ж таки після допиту заарештовано¹⁾. Русова одверто висловлює свої думки і досить героїчно тримає себе на допиті. Народництво Русової просякає всі її твердження. «Естественно,—заявляє Русова,—что интеллигентное общество в Полтаве, находящейся в центре Малороссии, заботится об окружающем его населении... Каждый, стоящий близко к народной школе в Малороссии, может только страдать, видя, как затрудняется для детей усвоение грамоты азбуками и книгами, переполненными не только русскими, но и специально великорусскими вы-

¹⁾ А. 1/138—2294—т. II.

ражениями. В силу этого и желателен такой букварь, который состоял хотя бы наполовину из слов одинаково понятных великорусскому и малорусскому ученику. Но стоить задумать только такой букварь и стараться о его разрешении цензурой, чтобы на Вас пало обвинение в каком-то украинофильстве, о нелепости какого-либо обвинения и говорится в письме (сына Мих. «Ученый ком. мин. нар. просв. никогда не простит нам украинофильства»)... «Имен своих корреспондентов я не называю» (подчеркнуто жанд. олівцем)...

«На вопрос «добивалась-ли я преподавания в народной школе на малорус. языке?» я могу сказать, что мое глубокое убеждение, как всякого педагога, знающего школьное дело, что преподавание может вестись толково и с пользой для учащихся только на родном языке, добиваться чего-либо может каждый свойственными ему способами, и я старалась путем печати, официально существующей в России, убедить в необходимости преподавания на малорусском языке и правительство и общество»...

«Рукопись моя «По поводу столетия украинской литературы» на русском и малорусском языках предназначалась мною в укр. журнал «Літер.-Науков. Вістник». Статью о Гракхах я послала в московскую цензуру, но она не была мне возвращена... первой мыслью моей было издать ее в Галиции на малорусском языке»...

«Письмо за № 3 прислано мне одним студентом, имени которого я не называю, как не называю и других своих корреспондентов» (подчеркнуто червоним олівцем жандаря).

За ці пояснення С. Русова опинилась в окремій камері губ. тюрми (8 листопада 1901 р., пост. № 21).

Ол. Русова після допиту звільнено з тюрми під окремих догляд поліції (1 листопада)¹⁾.

19 листопада постановою № 27 С. Русову також звільнено, а за звільнення Мих. Русова жандарі вимагали закладу в 3 тис. карб. Зінаїда Олекс. Ліндфорс уносить процентними панерами 3 тис., і тоді 20 листопада постанов. № 28 звільнено й Мих. Русова. Мих. Русов у заяві до прокурора 27 жовтня реабілітує себе в таких словах: «я арестован и обвинен по ошибке и что не имеет смысла за это сажать человека в тюрьму, когда его стремления и желания почерпнуты из университета, лекций профессоров и цензурной литературы, между которой упомяну труды Антоновича, Житецкого, Костомарова, Шевченка, Данилевского, Градовского, Ушинского, Ефименка, Лазаревского и tutti quanti, которые достаточно выяснили, что такое Малороссия и малорусский литературный вопрос, еще более ответов можно найти в периодич. печати»...

М. Русов пояснює, що він надсилав до «Літер.-Наукового Вістника» свої наукові праці, а через те й вів листування з секретарем Гнатюком. До Наукового Т-ва ім. Шевченка М. Русов надсилав свої дослідження з етнології та етнографії. Статтю «Тип народника в українській літературі» надіслано до «Літер.-Наукового Вістника», де він хотів надрукувати й статтю про «Естественно-Исторический Музей в Полтаве».

Звільнених віддано під «особий надзор полиции». Присецького звільнено від цього «надзору» за 1000 карб.

До справи Русових прилучено й земського статистика Аркадія Кучерявенка, що в нього знайдено 10 січня 1902 р. брошуру «Самостійна Україна»²⁾. 16 лютого 1902 р. «унтер-офіцер дополнительного штата полтавского губ. жандармского управления» Денисов подає начальникові жандармської управи ось які відомості про Кучерявенка:

«1 марта мной был замечен в политической неблагонадежности бывший

¹⁾ А. 1/138—2294 т. II. ²⁾ А. 1/138 2395 т. III.

реалист Аркадий Юрьев Кучерявенко во время его проживания по Кобелянской ул. в доме Анны Игнатовой Леонтович. Он собирал в своей квартире сходки, передерживал дня по три, по четыре неизвестных лиц, сам Кучерявенко почти постоянно в разъезде по уездам Полтавской губернии, он часто отлучается в г. Чернигов и Харьков».

«По полученным сведениям от Анны Леонтович хозяйки дома, (у) которой жил Кучерявенко, то он в апреле месяце прошлого года печатовал что-то на гектографе в роде полковых приказов, которые были у него (в) комнате розложены для просушки, заинтересовавшись Леонтович приказала своей прислуге когда будишь убирать комнату Кучерявенко возьми одну бумагу которая у него сохнуть когда прислуга взяла один лист рано утром, Кучерявенко заметил вскочил с постели в ночном белье вбежал в комнату Леонтович и отнял тот лист, который взят был прислугой так, что прочитать ей не пришлось ничего, когда Кучерявенко оделся и явился к хозяйке дома с выговором, какое ваше дело мешаться к нам что мы делаем, та ему ответила, что вы хотя бы мальчишек не збивали столку гимназистов и семинаристов, Кучерявенко ответил, хорошие мальчишки, когда им уже по 18 лет, когда Леонтович ему сказала, что поздно или рано, а понадейся, на это Кучерявенко засвистал и сказал, скорей можно в море иголку найти нежели меня полтавской полиции поймать. Леонтович тогда заявила бывшему помощнику полицеймейстера Андриевскому, а Кучерявенко отказала от квартиры. 12 апреля 1901 г. он перешел на Новопетровскую ул. в дом Роговенка № 12, в августе месяце он переехал на Павленки в д. Паславского, где проживает его сестра и тетка служат они в губ. зем. управе в настоящее время Кучерявенко квартирует по Дворянской ул. в д. Шлюфштейна № 36 - принадлежит он к партии украинофилов близкое знакомство ведет с Дмитрием Николаевичем Кохановским, Мих. Русовым, Рклицким, Решетниковым, Кошевым, Ротмистровым и Николаем Завойко, 10 января с. г. в три часа пополудни Кучерявенко с женою шел со службы их нагнал какой-то молодой человек с которым они шли вместе и тот спросил жену Кучерявенка вы какньсь нуждаетесь пиущей машинкой так возьмите у меня ее работайте сколько угодно хоть целый месяц, около дворянского земельного банка к ним подошел Завойко Николай и пошли вместе с неизвестными, а Кучерявенко с женою проведен на свою квартиру. Унтер-офицер Денисов».

На допиті та-ж сама Леонтовичка виявляє всі подробиці Кучерявенкового життя, розповідає, як одвідували Кучерявенка люди в «барашкових шапках и смазанных сапогах», як Кучерявенко їздив до Харкова і привозив завжди щось у кошику, як до нього заходила молодь; розказує Леонтовичка і про всі суперечки, що були в неї з Кучерявенком, бо вона давно приздрівала його в революційній діяльності, доносила на нього поліції, а ця й прислала до неї в двірники чербраного городовика. Кучерявенко зразу догадався, хто це такий за двірник, і зник на деякий час незнати куди.

«Я как-то сказала Кучерявенко,— заявляє Леонтовичка,— что Вы затеваете, вот Вас вдернут. На это Кучерявенко ответил: большие дела больших жертв требуют. Тысячи погибнут, а миллионы спасибо скажут. Я поняла его слова так: они будут бунтовать, будет много жертв, но в конце концов они возьмут верх... Одно время Кучерявенко старался привлечь на свою сторону меня и говорил мне про неправду на свете и про то, что неправда в Малороссии. Вообще он выражал недовольство правительством... Кучерявенкова дружина Інна Яківна визнала на допиті, що дійсно вона читала брошури РУП «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина», але відмовилась назвати, де вона дістала цю літературу, за це їй заборонено їй виїжджати з Полтави.

На той час (січень—лютий 1902 р.) РУП почала вже свою активну пропаганду серед селянства. Селяни читають «Дядька Дмитра» і «Чи є тепер

панщина». Примара селянського повстання за проводом РУЦ лякає жандарів: вони розшукують центрів РУЦ, головних її членів та складів її літератури. Труси поширюються на села Лубенщини, де бували Мартос Борис і Русов Михайло, допитують селян с. Литваків, чи не читав хто з них «Дядько Дмитро» (с. Литваки). Селянин Калістрат Паник заявляє, що він ніколи не чув «чтобы Семен Заика (учень Б. Мартоса) говорил, что на государственной службе служат одни дураки, а равно не слышал, когда Семен Заика говорил: что если бы не жандармы, то Мартос мог бы сделать переворот в России». — Несподівано відкривається новий центр розповсюдження революційної літератури в Костянтиноградському і Полтавському повітах. Харківські жандари повідомляють полтавських, «что б. студенты харьковского университета родные братья Александр и Анатолий Александровичи Алексенко, проживая в собственном имении при слободе Лисичьей, Белуховской волости Константиноградского уезда, Полтавской губ. раздают крестьянам окружных сел и деревень в большом количестве разные воззвания и книжки преступного содержания и что таковые будто бы имеются в каждом крестьянском доме в деревне Лисичьей». Слідом за цим повідомленням з'явилась постанова начальника полт. губ. жанд. упр. Гангардта № 38 з 8 лютого 1902 року, що з неї ми довідуємось, що «б. студент Анатолий Александров Алексенко заключен в одиночное заключение в тюрьму за распространение книжек преступного содержания на малороссийском языке и преступную пропаганду в народе». В докладі полтавського справника з 10 лютого 1902 року нач-кові жанд. упр. подається й той факт, що на підставі його заарештовано Алексенка: урядник 1 стану З уч. Чубенко в такий спосіб пояснює, як з'явилась брошура РУЦ «Чи є тепер панщина». У с. Сторожевім Первозванівській волости приїхав Алексенко і влаштував ялику для учнів Лисичанської школи, а після цього й з'явилися революційні книжки та почалися розмови про повстання проти влади. Костянтиноградський справник 13 лютого 1902 р. доносить, що «подобные брошюры («Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина») разбросаны по дороге от деревни Лисичьей на станцию Кочубеевка, такого ж содержания книжки разбросаны в 1 стане Полтавского уезда и несколько экземпляров отобрааны местным урядником». Пристав 1 стану Костянтиноградського пов. 11 лютого 1902 року повідомляє: «Приказчик Коломийца крестьянина Герасим Тенченко передавал, что он слышал от кого-то из крестьян дер. Лисичьей, что книжки распространял в народе студент Анатолий Алексенко приезжавший на праздники... и что у Алексенко есть доверенные люди, которые распространяют между народом пропаганду». 19 лютого відібрано книжку «Чи є тепер панщина» від учня сторожівської школи Павла Черви. В жандарському протоколі подається й зміст цієї книжки (протокол № 60, див. додатки). Між так званими «вещественными доказательствами» по «Делу о преступной агитации, вызвавшей массовые беспорядки крестьян Полтав. и Харьков. губ. в 1902 г.»¹⁾ ми подібуємо в списку таку літературу, як «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», відозви українською мовою, як «41 рік назад 19 лютого люди визволялись...»; в обвинуваченого Бориса Гудима знайдено й брошуру М. Драгоманова «Оповідання про заздрих богів» (вид. 1894 р., Коломия). Ця література РУЦ разом із літературою РСДРП, опинившись в руках селянства незадоволеного зі свого становища, прислужилась проясненню класової свідомості працівиного люду і безумовно відіграла свою хоч і другорядну роль в підготовленні селян до боротьби з панамі. Справді, ця література розповсюджувалась випадково, неорганізовано²⁾, але потрапляючи на тери-

¹⁾ А. 1/21—151.

²⁾ С. Дубровський і Б. Граве, «Крестьянское движение», в виданні «Испарта Ц. К. ВКП(б)» — 1905». Том I, «Предисылки революции», с. 306.

торію, де жевріли класові загострення, вона була тим подихом вітра, що з іскри творить полум'я. Ми не погоджуємося з версією тодішньої влади, яка визнавала за українськими пропагандистами керівну роль в розвитку селянських рухів 1902 року, але-ж визнаємо, що та влада дала досить таки влучну оцінку революційній літературі: «У формі приступній для малописьменного селянина,—пише директор департ. поліції Лопухин,—подавалося пояснення всьому тому, чого татар селяни відчували, але не розуміли, і показувався вихід—іти на багатирів, що живуть їх контом, іти на владу, яка існує тільки в інтересах багатирів»...

Селянські рухи на який час припинили справу Русових, Кучерявенка та інших. Справа переходить до ротмістра Якубова, котрий 5 серпня робить висновок, що притягши Кучерявенка до відповідальности справу можна вважати за скінчену. Але-ж 6—12 серпня знов переглядається матеріал («вещественные доказательства»), відібраний у Михайла Русова та в його батьків, а саме: рукопис Мих. Русова «Тип активного народника» на 26 аркушах, 3 екземпляри нот «Шалійте, шалійте», «Молитва» Шевченкова. Жандарі розшукують матеріалів щоб можна було визначити, яку роль відігравали згадані українські революціонери в селянських рухах, але «ничего могущего иметь отношение к производимому дознанию о преступной агитации среди крестьянского населения Полтавской и Харьковской губ., вызвавшей массовые беспорядки весной 1902 года, не найдено, кроме одного письма без конверта» від учительки церковно-парахв. школи в Жуках Каневської Ірини. Каневська познайомилась із Русовим у Диканьці на яринці, потім одержала від нього українські книжки і роздавала їх для читання своїм учням і робітникам із Кочубеєвої економії, але на вимогу попа Ліпінського Івана мусіла вона книжки відібрати, а листи Русова спалити. Цікаве наступне свідчення Ліпінського: «о существовании переписки между учительницей Каневской и студентом Русовым было известно преосвященному Илариону, как я полагаю через жандармского полковника, и владыка предлагал мне настоять, чтобы Каневская прекратила всякие сношения и переписку с студентом Русовым» (10 серпня 1902 р.). Із постанови 14 серпня видно, що ні прокуратура, ні жандарі не знайшли фактів, які-б дали їм підставу прилучити й Мих. Русова до справи про селянські весняні рухи. Під доглядом поліції перебувала і родина Міхновських. «Сын священника с. Толкачевки Прилукского у. Владимира Михновского ведет пропаганду среди крестьян..., крестьянин Мандро заявил уряднику Давилевскому, о чем говорят на собрании: собираются пойти в хутор Пологи, разграбить арендаторов Милорадовича... на квартире проф. Антоновича Михновский склонял племянника Милорадовича Дм. Дм., студента киевского университета, прикннуть к тайному обществу... он распространяет преступные книжки. Влад. Милорадович знал семью Михновских, как проникнутою украинфильством, при чем и сам священник Михновский постоянно говорит на малорусском языке (12 октября 1902 г.)»¹⁾. Знову згадуються імена Бориса Мартоса й Мих. Русова в справі про арешт селян с. Литваків, Лубенського повіту, Заїки та Кузьменка. Заїку обвинувачують у тому, що він ніби закликав селян самовільно спашувати поміщицькі засіви, щоб вижити поміщиків з земель, які їм не повинні належати. Заїки ніби казали, що не потрібний нам уряд попів і царя, що добре було-б мати свого кошового, що ці звання вони взяла з книжок, і що якби селяни читали такі книжки, то й трималися-б тих самих поглядів, що й Заїки—ковачи Микита, Семен, Петро, Олексій. «Хорошо было бы, если бы в России была республика,—так ніби говорили Заїки,—выбирали бы президента на 3 года, что в Малороссии так

1) А. 121—145.

и должно быть, как прежде Богдан Хмельницкий, Мазепа, что президента можно было бы выбрать из своей среды простого человека». Дошукуючись джерел, із яких іде ця пропаганда, поліційний догляд зупиняється на такому факті: «Борис Мартос жил у Кузьменка в качестве репетитора и готовил одного из Занк в фельдшерскую школу. К Борису Мартосу из Полтавы приезжал Мих. Русов с поручениями от Археологического Комитета»¹⁾. В руках у жандарів не було достатніх даних для нового обвинувачування названих допіру осіб, тому й справа поволі ліквідується. Жандарі не могли не відчувати, що так звані «соціалісти-революціонери», котрих об'єднали вони в одній справі, в дійсності такої назви всі разом не заслуговували. В об'єднаннях молоді української інтелігенції, в гуртках студентських та середньошкільницьких виховувались нові кадри революціонерів. Учителька І Полтавської міської школи Віра Олександрівна Мачеха заявляє на допиті: «я узнала, что в Полтаве среди учащейся молодежи существует общество украинофилов, задача которого состояла в собирании малорусских песен, выражений, пословиц и записывании обрядов», далі додає, що й вона мала пристати в це товариство. Аж 26 листопада 1903 року «по высочайшему повелению» дозволено місцевій владі розв'язати справу Русових, Кучерявенка та інших—адміністративним порядком: Кучерявенка віддано під прилюдний нагляд поліції на 2 роки.

Так молоді сили починають домінувати в революційному українському рухові. Старі культурники на той час будують пам'ятника Котляревському і ведуть навколо нього боротьбу за волю рідної мови з російською владою. Революційні народники оголошують новий фронт боротьби на Україні з царом, панамі й фабрикантами разом. Уже в грудні 1902 р. (18 грудня) «Департамент полиции сообщает нач. полт. губ. жанд. упр., что в департамент полиции агентурным путем получены сведения, что из Полтавы рассылаются в другие города Империи преступные воззвания революционной украинской партии. Вследствие сего препровождал 1 экземпляр означенного воззвания (До чорноморських козаків), департамент полиции имеет честь покорнейше просить Ваше высокоблагородие принять меры для выяснения лиц, занимающихся рассылкою воззваний, их деятельности вообще и сношениях и о последующем уведомить с возвращением приложений» (Див. додатки).

Р. 1903 відкрито в Полтаві після довгих мовляв-би митарств пам'ятника І. П. Котляревському; українська інтелігенція відсвяткувала своє національне свято. Незайвим буде подати в нашій розвідці невідомі ще архівні матеріали про це свято. Листа до міністра Сінягіна з приводу заборони написів українською мовою на пам'ятникові Котляревському можна зустріти не в одній жандарській справі. Цього листа між іншими матеріалами знайдено в Ромнах у студента Барбара, Аркадія Олексійовича. (Барбара звільнено в січні 1901 р. з київського університету і віддано до військової служби, а у вересні того-ж таки року прийнято до університету). «Мне известно,—пише васульський пристав Полянський,—что вся семья Барбара говорит языком, которым напечатан этот листок». У Барбара цього листа знаходять разом із «Искрою» та іншими революційними виданнями. На допиті Барбар так відмежує свій світогляд від націоналістичних думок, висловлених у листі до Сінягіна: «Хотя я и Малорос по происхождению, люблю язык, но исповедываю химерные идеи украинофилов вследствие их утопичности не могу, и взял этот листок из любопытства». Це досить характерне признание Барбарове певне й цілком щиро відрізняє молодих українських революціонерів від старих українофілів тих часів. Ми не зупиняємось на освітленні українського національного свята, а лише подаємо два листи чернігівського і пол-

1) А. 1438—2293.

тавського жандарів про виступи на засіданні міської думи української національної опозиції, що про це так докладно писав у «Київській Старині» за 1903 р. академик Єфремов. Листування жандарів свідчить, як негативно ставилася влада до цього дозволеного українського свята. Незабаром після відкриття пам'ятника, нач. полт. жанд. упр. одержав від нач. чернігівської жанд. упр. листа такого змісту: «Совершенно секретно. Милостивый государь Михаил Николаевич. Возвратившиеся из Полтавы Черниговцы рассказывают о случае, бывшем в Полтаве в городской думе во время торжественного заседания в память Котляревского по поводу недопущения чтения адресов на малорусском языке: в рассказах этих выхваляются некоторые из Черниговцев, заявивших себя особыми протестами по сказанному поводу. В интересах дела и службы, я имею честь покорнейше просить Вас не отказать сообщить мне, кто именно из Черниговцев и чем проявил себя на сказанном заседании, вместе с сим сообщить и подробности всего дела, а также не было-ли замечено за Черниговцами стремлений в устройстве тайных собраний для выработки общей программы действий Малороссов. Примите уверение в искрен. почтении и уважении покорный слуга Рудов»¹⁾. 10 вересня 1903 р. за № 5716 Рудову надіслано з Полтави таку відповідь: «Милостивый государь Николай Петрович. Из донесения начальника полт. охранного отделения в департамент полиции видно, что 30 августа в 9 часов вечера было открыто торжественное заседание полтав. городской думы речью городского головы, после чего несколькими ораторами была охарактеризована литературная деятельность Котляревского и стали читаться приветственные адреса от различных обществ и учреждений. Первыми говорили приезжие из Галиции на своем языке, за ними представители российских городов, учреждений и обществ на русском языке. () воспрещении читать адреса и говорить речи на малорусском языке городским головою было объявлено всем депутациям еще накануне. На кафедру взошел представитель черниговского музыкально-драматического кружка присяжный поверенный Коцюбинский, который начал речь на русском языке, затем перешел на малороссийский и закончил по малороссийски, чем вызвал бурные аплодисменты публики. Вслед за ним на кафедру вошла представительница черниговского театрального товарищества Андреевская-Недоля и начала речь на малорос. яз.; городской голова прервал ее, заявил, что чтение адресов на малорос. языке в заседании думы он разрешить не может. Андреевская сошла с кафедры и передала адрес городскому голове. В публике стали слышаться замечания, что это за закон, что чествование памяти малороссийского поэта не разрешается на родном языке. Вслед за Андреевскою взошел на кафедру представитель харьковской колонии Украинцев присяжный поверенный Михновский, который начал свою речь так: «Г. городской голова. Я тоже привез с собою адрес на малоросийском языке, но так как Вы не разрешили читать адреса на малоросийском языке, то я прошу выдать копию журнального постановления думы для обжалования в Сенат, и так как адреса читать нельзя, то я его оставляю у себя, а пустую папку вручаю Вам». Выходка эта вызвала крики в публике, и городской голова поспешил закрыть заседание думы. Примите уверение.... Филатьев»²⁾. Царський уряд поклав свою важку руку на національне свято української інтелігенції, яка ще раз відчула силу русифікаторського режиму: українське життя, збідніле українське село притьмом тоді вимагало від неї не культурницької лояльності, а революційної діяльності. В цьому-ж таки 1903 році молоді полтавські й лубенські еруністи розвивають надзвичайно активну роботу.

¹⁾ А. 1/23—190 лист із 6 вересня 1903 р.

²⁾ А. 1/23—190.

II період. Революційна українська молодь становила основні кадри РУП. Студенти, семинаристи, учні інших шкіл фігурують у справах РУП, як активні діячі. Студенські рухи тих часів зростають під впливом чимраз дужчого робітничого руху і все більше набирають політичного змісту. Студенство переживає процес політичної диференціації і ділиться на політичні групи. «Українські студенські громади раніш були позбавлені скільки-небудь виразної політичної фізіономії. Національна робота, самоосвіта, взаємодопомога—цим обмежувалися їхні завдання. Далекі від революційности, вони не зустрічали перешкод для свого існування і з боку поліції. На початку ХХ стор. українські студенські громади відбивають на собі оживлення політичного життя Росії, виявляють значний інтерес до політики та незадоволення культурницькими напрямками старого українства і далеко відходять від їх попередньої культурної роботи. Ерупізм стає самим популярним лозунгом серед студентства тих часів». «Звичайно, се поширення певних політичних симпатій серед студентства не всюди поспло однаково глибокий характер. Центром ерупістського руху був Київ, відповідно до цього найбільш глибокий характер перейняття студентства ерупістськими лозунгами носило іменно в Києві; при близьких стосунках, які були між Києвом і Харковом, вплив ерупістських лозунгів там також був дуже значний. Слабше ці впливи сягали на організації Петербургу, Москви, Одеси й Варшави, але се разом з сим не перешкоджало великому поширенню симпатії до РУП серед цілого студентського загалу, не перешкоджало його активній допомозі партійній роботі. Найбільш активні і діяльні елементи студенських громад переходили до роботи в рядах партії, на партію збирались гроші; роблено їй усякі дрібні послуги, в такій великій мірі потрібні нелегальній конспіративній організації, якою була РУП»¹⁾.

Із спомінів Магуренка Вас. (див. Гермайзе, Нариси рев. руху на Україні, с. 106) ми довідуємось, що

«РУП мала великий вплив на академічну (студенську) асоціацію українських громад, що мала свої громади у всіх університетських містах України, в Петербурзі, Москві, Юр'єві і Томську. Ці громади були школою для майбутніх діячів і революціонерів, крім того вони збирали значні гроші на нелегальну роботу РУП. Заснувалась ця асоціація якраз у 1901 році на з'їзді, що відбувся під Полтавою на човнах і на березі Ворскли».

«Ми зазначили,—пише далі в своїх спогадах старий студент,—що найбільш повно та інтенсивно вплив РУП на студенський рух виявився в Києві. Тут він прийняв форму, якої здається не мав у жодному другому місті». «В 1904 р. київська студенська громада вирішила зникнути, як самостійна організація, і перетворитися в студенську фракцію київського комітету РУП. Відповідно до цього був вироблений і прийнятий Громадою новий статут, яким нишилась попередня організація її на демократичних принципах; натомість заведена була нова на основі централізму і строгої конспірації—відповідно до популярних тоді в РУП ленінських організаційних принципів».

«Що вище підіймалась хвиля передреволюційного оживлення на Україні, що більше сил і енергії вимагала зростаюча українська революційна робота, то все більше і більше одходило до неї кращих сил з-поміж українського студентства і зливався рух його з молодим і дужим ерупістським рухом. Коли рух дійшов свого апогея, і почався 1905 рік, тоді український студенський рух, як самостійний, власне не існував. Студенство (маємо передусім громади в українських університетських містах) перейшло до політичної роботи, залишивши свої власні організації, які стали філіяльними відділами партії...» («Спогади старого студента: З минулого українського студенського руху»—Укра-

¹⁾ Український студент. Збірник I—1913 р. Спогади старого студента.

їнський студент, Збірник 1, 1913 р.). У «Селянині» — органі РУП у № 1 наведено вірш «Демонстрація», в якому досить таки вдало відбита участь студентів у політичному житті Росії тих часів. (Див. додатки). Середні школи, зокрема семінарії, організували за прикладом студентів гуртки РУП, здобували літературу, студіювали її і давали молоді кадри пропагандистів. По семінаріях, де вчилися здебільшого діти понів та дяків, утворювався протестанський настрій: діти духівництва під впливом селянського оточення і політичного оживлення відривались від своєї верстви ідеологічно і ставали в лави революційних народників. У семінаріях повторюються хвилювання з приводу ріжних дрібних фактів (хвилювання в полтавській семінарії в 1902 р. в січні і в наслідок їх звільнення семінаристів), виносяться резолюції протесту проти закриття дороги до вищих шкіл, складаються відповідні петиції; семінаристи йдуть учитись до університету, до відчинених тоді двох факультетів у Варшаві, до всіх факультетів у Юр'єві і Томському. Студенти із семінаристів допомагають утворенню в семінаріях атмосфери негативізму до науки семінарської, так само й до релігійного світогляду. РУП тішилася великою популярністю серед українських семінаристів. У 1901/2 році в Волинській семінарії (ще в Кременці) розповсюджено видання РУП, відозви львівських т-в про утворення українського університету у Львові, підписні листи на укр. університет¹⁾. У Полтавській семінарії в 1901/2 році існує ціла книгозбірня укр. книжок і видань РУП (Дядько Дмитро, Чи є тепер панщина). Семінариста Минту обвинувачують у тому, що він розкидав був революційні книжки в тих селах, де потім вибухло повстання селянське проти панів. У 1903 р. семінаристи серед учнів інших шкіл м. Полтави виявляють помітну революційність. Поліція і жандарі відмічають участь семінаристів у револ. укр. гуртках, а найбільш у розповсюдженні револ. літератури.

Р. 1903 владу вже менш турбує старе українське культурництво. Фактична пропаганда революційних ідей серед селянства силами революційної молоді, організованої від РУП, загрожує новими селянськими рухами²⁾. Сотні книжок і відозв, виданих за кордоном, у Києві, Харкові, Умані, Полтаві, широко розкидаються по селах Полтавщини, і селяни їх уважно читають. Уже в січні 1903 р. селяни в с. Черкасівки (по дорозі до Харкова) знов читають брошуру «Чи є тепер панщина»³⁾. На Лубенщині (Снетин) розкидається відозва «Про польщизну», «День 1 травня», «Хто роздає оці листи» (с. Нижн. Булачесь). Виступи Українців на відкритті пам'ятника Котляревському стають дрібним епізодом у масі тих революційних фактів, що мали за своє завдання розбудити класову свідомість українського селянства і підняти його на одверту боротьбу проти панів і парату. «Селянин», як орган РУП, надзвичайно вдало змальовує життя українського села, того села, що так чутливо ставилось до порад РУП.

«Як широка наша Україна, де тільки живуть наші люди на цілому просторі веселих зелених степів; і на багатому Поліссі, і по великих та пишних містах — скрізь горе, скрізь нужда, скрізь стогін чути нашого окраденого, зрабованого, пригнобленого люду. Подивіться Ви на наше село, неначе писанка розкинулось на зеленій леваді, чепурно виглядають білі хатки під солом'яною стріхою, а край села на пригорі пишню та велично стоїть аж сяє великий панський будинок. Любо, мило віддалік подивіться. От-би здавалось роскіш, воля! От-би де жити тай Бога хвалити! Рай на землі тай годі... Але підійдять трохи ближче до того раю, і Ви побачите некло. Правда в панському будинку певне й справді і роскіш і достатки, може і справді там мило і весело живеться, але не те діється в білих хатках; ті білі чепурні хатки, що так гарно виглядають віддалік, через їдну почорніли, стріхи на

1) Із спогадів автора. 2) А 1 22—158. 3) А. 1/23—175.

них позавалювалися, а що в самій хаті діється? А там в середині горе та нужда, праця до віку, до суду, тяжка праця від ранку до ночі, праця день за день, сьогодні і вчора і завтра. Працюють і чоловіки і жінки і батьки і діти, працюють не доїдаючи, не досипаючи. А знесиляться своєю роботою, покинуть її на коротку ніч, щоб відпочити, та зранку знову до роботи стати, то тут мають гарну зароблену страву—хліб глевкий та юшка, таї того не густо. Та чому се так? Панама належать заводи, фабрики, земля. Селяне продають їм свою працю. Хазяїни, нічого не робивши, тисячі заробляють працею робітників на тих заводах».

«Видає нашу робітничу часопись «Селянин» Революц. Укр. Партія. Так називається спілка людей, що зрозуміли, яке лихо перебувають наші люди на Україні, зрозуміли, що ніхто сему лихові не зарадить крім самих робітників, і наважилися злучитися між собою і єднати до себе всіх скривджених робочих людей, щоб укупі боротися з панами і здобувати собі ліпшої долі. Вже в багатьох містах на Україні є гуртки людей, що прилучилися до нас, і всі ми вкупі складемо єдину революційну українську партію і вкупі переводимо боротьбу з панами гнобителями нашими».

«Вільними громадами називаються більші спілки нашої Революц. Укр. Партії, спілки, що сидять по більших містах і пильнують, аби наша справа росла та ширилася». (№ 1 «Селянина»¹⁾).

Таких безумовно думок трималася революційна українська молодь, що добре знала селянське життя і ще ліпше відчувала потребу піднести свідомість селян і скерувати її на бік революції. Уряд мобілізує свої сили і вживає всіх заходів, щоб провести повну ліквідацію РУП. Ось як трактує про небезпеку від революційної діяльності нач. полт. жанд. управи у своєму черговому донесінні до департ. поліції: «Секретно. Принимая во внимание, что в Полтавской губ. за последние годы лица политически неблагонадежные свили себе достаточно прочное гнездо, успев отчасти распропагандировать и население, среди которого издавна живут украинфильские тенденции если не полного сепаратизма то обособленности и замкнутости, что еврейский элемент растлевающим образом действует на низший и средний класс общества,—вполне ясным становится затруднительность борьбы с неблагонадежными лицами, которые пользуясь кроме того средним положением губернии между Харьковом, Екатеринославом и Киевом, не оставляют работы своей в противоправительственном направлении. По этим данным и полт. розыскное отделение и чины общей полиции по слухам затруднены в всестороннем освещении характера и приемов деятельности неблагонадежных лиц за отсутствием к тому же какого-либо содействия со стороны самого общества, и по этой же причине каждое сведение от лиц стоящих более или менее близко к подобным кружкам является достаточно ценным, если бы таковое сведение давало лишь приблизительные данные». (Лютый 1903 р.)²⁾. За відомими поліції Українцями встановлено пильний догляд. Департамент поліції керує боротьбою з діяльністю РУП, маючи відомості і про рух закордонної літератури. Полт. жандарі, як і прокуратура, дуже уважно ставляться до анонімних доносів. Не обходиться і без провокації.

25 квітня 1903 р. прокурор передає нач-кові жанд. упр. копію з анонімного листа про «общество имеющее целью отсоединить Малороссию от России». Це товариство діє в районі Баришполя і ніби має й свою друкарню. Автор доноса називає й деяких осіб—членів т-ва, що заховують у себе літературу...³⁾ Ми не можемо обійти й цього анонімного листа, бо він до деякої міри є типовий для того часу (див. у Гермайзе). Український навіть культурницький рух завдавав страху на обивателів російської орієнтації і штовхав

¹⁾ А. 1/142—2331 (с. 905). ²⁾ А. 1/22—158 (с. 20). ³⁾ А. 1/22—158 (с. 107—108).

їх на шлях свідомої допомоги царським жандарям. Тай укр. молодь тоді ще не була загартована в боротьбі з урядом, виявляла велике довір'я до людей невідомих і непевних у своїх політичних переконаннях, взагалі не звикла ще до потрібної для революційної роботи конспіративності.

На осінь 1903 р. жандарям удалось натрапити на склади ерупівської літератури з участю агентів охоранки, що безумовно зуміла пробратися в лави революц. молоді. Настає важка доба для полтавських ерупістів, доба провалів. Департ. поліції готується до ліквідації РУП. Жовтень 1903 р. приносить великі труднощі в розвитку роботи РУП. 4 жовтня 1903 р. чиниться трус у кол. семинаристів козака Миколи Петровича Гмирі, Костянтина Володим. Шаревського, Григорія Степан. Іваницького, учителя 2 міської шк. Івана Яковича Сидоренка—трус дає бажані для жандарів наслідки: в залі 2 міської шк. знайдено кошика з великою кількістю (2 $\frac{1}{2}$ тис.) революційних відозов і брошур видання РУП¹). Трусять Олександра Петровича Мишту і Павла Васил. Ластовця. Після тусу ув'язнено Гмирю й Сидоренка. Щоб повикривати всіх товаришів названої групи, взято від ректора семинарії писані роботи (вимагалися зразки письма олівцем і чорнилами) семинаристів старших 3 клас за 1901/2—2/3 рр. Трохи згодом у Прилуці заарештовано кол. семинариста Івана Атанасійовича Рудичева також із великим транспортом літератури РУП. Рудичева звільнено із 4 кл. семинарії за «безпорядки», він син дяка із с. Кишенок Кобеляцького повіту, 23 років. У нього знайдено таку літературу: «Добра Новина» з 2 лютого 1903 р., «Хто з чого живе»—Дикштейна, «Страйкуйте» (96 примірників), «Гасло» (41), «Селянин» (117), «Шандрівський страйк» (692), «Страйк чи бойкот» (37), «Чи є тепер панщина» (37), «Козаччина» (19), «Народня справа» (16), «Дядько Дмитро» (8), «Революція 1848 р. у Франції» (4), «Доля працюючого люду» (18), «Дневник київського загального страйку» (123), «День 1 мая—Борітеся—поборете» (82), «Власна земля» (6), «Аграрна програма французької робітничої партії» (3), «Солдатики» (1), «Селянська посілість і економічна еволюція» (2), «До українських селян» (4). Грошей було у Рудичева 3 карб. 9 коп. Жив Рудичев у Прилуці в Шепеляєво на заїзнім дворі Топольського. Рудичев ні в якому разі не чекав такої несподіванки, був дуже роздратований провалом, і на запитання поліції: чи роздавав він літературу? відповів, «что роздал 2 миллиона изданий, но кому,—не скажет, ничего не будет говорить ни на один вопрос, так как не намерен никого из своих знакомых соучастников выдавать» (31 жовтня). 2-го листопада в Прилуці ув'язнено гімназиста також дякового сина Павла Хведоровича Терлецького, що з його братом Рудичев учився в семинарії і розуміється мав зв'язок товариський. Рудичева й Терлецького направлено до полтавської в'язниці. Нач. полт. жанд. упр. так дуже був зацікавлений послугами прилуцької поліції, що вимагає, щоб Рудичева й Терлецького виряджено до Полтави навіть у тому разі, коли про це не буде постанови прокурора. Полтавський жандар радить прилуцькому справникові весь зібраний матеріал опечатати, а не надсилати звичайним способом при рапорті, як це зробив той-таки справник, надсилаючи до губернатора 27 примірників нелегальних видань, які вже від губернатора потрапили до жандарської управи. Жандар далі й зауважує, чому він дає таку пораду прилуцькій поліції: «не может быть гарантии в том, что все присланное есть действительно то, что было взято по обыску, а потому возможны возражения со стороны обвиняемого». На Прилуччине також заарештовано дворянина Андрія Івановича Шкуратова, як винного в розповсюдженні револ. видань. Стражник Єфременко і писар Ярмоленко свідчили проти майстрового-дворянина Шкуратова, що він їм давав читати «Дядька Дмитра». Шкуратов опинився в

¹) А. 1/141—2327 (справа на 3 томи).

полтавський в'язниці. Все це провадилосся з ініціативи місцевих жандарів і поліції, поза планом, що накреслив того часу департамент поліції. Департ. поліції, що фактично був поінформований у справі постачання закордонної літератури РУПівським організаціям краще, ніж полтавські жандарі, відкладає т. зв. ліквідацію ерупістів і надсилає 15 жовтня до полт. жанд. упр. шифровану телеграму такого змісту (розшифрували жандарі): «Все следственные действия касающиеся укр. револ. партии приостановить впредь до общей ликвидации названной партии (за директора Языков)». Жвава ініціатива прилуцької поліції дивує навіть губернатора кн. Урусова: він хоче її за це нагородити. Так починається справа полтавської групи РУП, як називають протоколи жандарських «довнаїй». Усі особи близькі до заарештованих беруться під догляд поліції. Вже 8 жовтня поліціймейстер доносить жанд. упр., що на квартирі в реаліста Ігнатовича відбулися збори підзорих осіб, між якими названо Шаревського, Ів. Бичкова і 4 невідомих. Жандарі складають списки полт. групи РУП і тому прохають дозволу перлюструвати листування учителя реальної школи Мих. Григ. Гнатевича, його дружини Ольги Матв. Гнатевички, названого Шаревського, Миколи Григор. Потоцького та згодом інших. На послугах у прилуцької поліції стає інспектор гімназії Сахаров, що розшукує у гімназистів револ. літературу і дає відомості жандарям та поліції¹⁾. Відозва «К обществу» засуджує вчинки інспектора і протестує проти тодішнього шкільного режиму. До списку Сахарова потрапляє 12 гімназистів, яких він запризрює в револ. роботі, «хотя никаких особых указаний о их политической неблагонадежности не заявил» — так пише поліція, підкреслюючи цим самим запобігливість інспектора гімназії. Ліквідація РУП призначається на грудень. На Прилуку надсилається 6 ордерів, «в которые следует вписать тех лиц, которым будет поручено производство обыска». До списку неблагонадійних прилучено: земського лікаря Андріяшева Якова Микол., Михновського Гавр. Іванов., Миколу й Марію Будників (діти кравця), Олексія і Сергія Назарівних (студенти петерб. університету), Щербини Марію Гаврилівну.

Нач. полт. жанд. упр. доручає прилуцькій поліції «обыски произвести одновременно, особенно тщательно чинами полиции более опытными, обыски же у Андряшева и Михновского благоволише взять на себя и своего помощника» (адресовано до справника).

Полт. поліціймейстер одержує розпорядження від нач. жанд. управи (Філатова) заарештувати селян Іллю Микол. Панченка (ремесн. школа), Олександра Тарасовича Зайцева (фельдшер. школа), фельдшерку Ганну Андр. Приходькову. Вночі проти 9.XII зроблено трусів в таких осіб: у згаданих Гнатевичів, у студ. Волод. Олександр. Фідровського, Григ. Степ. Іваницького, Шаревського, Олександрі Матв. Осм'яловської, Мик. Дмитр. Кохановського, Арк. Юр. Кучерявенка, студент. Павла Хведор. Комліченка та інших осіб, разом 13 трусів. Фідровського заарештовано.

В Лубнях трусять Миколу Порша (студ.), Левинського Андрія Микол., Вислоуха Волод. Мих., Павла Георг. Крата (син завід. с.-г. школи), Волод. Мих. Шемета і його дружину Віру Андріївну, Івана Павл. Приходька, Над. Павл. Климову, Цел. Кобця, учителя церк.-парахв. школи Петра Григор. Бабченка, Огороднього Мих. Ів. (дьяка Засульського) та інших, разом 20 трусів. Порша заарештовано.

В Москві заарештовують учня консерваторії селянина Юхима Яковича Гаха. В Лубнях трусів провадять місцевий жандар Іванов і командирований з Харкова ротм. Лук'янов. Після тусу в Костянтинограді ще 20 травня прилучено до справи ученицю полт. жін. гімназії Марію Микол. Якубовську,

що над нею встановлено «негласний надзор». Обвинувачують Якубовську в тім, що вона дала брошуру «Дядько Дмитро» відстанови. унтер-офіцеру Подгорному, і від нього книжка потрапила до справника; веде знайомство і приятель із Шаревським, Гмирею, Гахом, звільненими із семінарії «за безпорядки», і Миштою, так само звільненим із семінарії, який живе під «особым надзором» поліції, з кол. студ. Ів. Мих. Трубою, з Павлом Васил. Ластовцем, студ. харк. ветер. інституту Яновським, «который часто приезжал из Харькова и останавливался на квартире Якубовской» (у класн. дами Сошальської¹⁾). 6 лютого 1904 р. Якубовську звільнено з гімназії на вимогу нач. жанд. упр.

В січні 1904 р. (16) заарештовано Іваницького, а Гайдівська-Потапович Ольга Мих. дас підписку про невийїзд із Полтави - (в неї знайдено прокламацію РУП «Некрути»). У Іваницького знайдено «прокламацію, обращенную к укр. крестьянам, в которой они призываются к поголовному восстанию против верховной власти. Прокламация эта была написана рукой Иваницкого и обнаружена в числе других прокламаций и большого числа (2500) запрещенных заграничных изданий на малорус. галицком наречии в корзине принадлежащей обвин. Н. Гмире. Агентурные сведения указывают на тесную связь Иваницкого с членами РУП Гмырей, Рудичевым, Фидровским и друг., более или менее прикосновенными к преступной деятельности РУП».

У Павла Комліченка (син козака) трус виявив «клички, рукописные заметки по поводу выработки программы РУП, соч. Драгоманова «Вільна Спілка», исторические рукописные заметки, в которых изложен постепенный ход и развитие РУП. Агентурные сведения указывают на сношения Комліченка с Кохановским, Фидровским и друг.» Пого заарештовано.

У Кучерявенка Арк. Юр. виявлена «переписка, доказывающая, принадлежность к РУП в качестве члена полт. комитета». Кучерявенка заарештовано. У Шаревського—«переписка доказывающая, что он член полтавского ком. РУП, переписка с женой учителя реального училища Гнатевич, которая давала ему читать «Русь—Украина—Москвіщина» Цегельського». Шаревського також заарештовано.

В Лубнях РУП мала багато прихильників серед учнів с.-госп. школи. Учень Білошапко із с. Лютенки Гадяцьк. повіту, в якого знайшли нелегальну літературу, назвав практиканта Сосновського Мусія Івановича, що в нього Білошапко ніби й одержав цю літературу. Сосновського заарештовано 27 вересня 1903 р. Ще в вересні (30) заарештовано в Лубнях селянина, що служив писарем, Хведора Гаврил. Шпака,—він передав пастухам «Добру Новину»²⁾.

Прилучено до справи за листування з Шпаком і складача роменської друкарні Ів. Мороза. Запрізрено й складача Компанейця Менделя Беркова, що від нього листи протиурядового змісту знайдено у Мороза.

Труси захоплюють Лохвицький повіт; у лютому 1904 р. у учителів с. Галенок Мик. Мих. Стришинського, в м. Пісках у Навроцького (9 лютого), в с. Жданах у Марії Терлецької, в с. Ломані в Микити Животкова, в с. Чернухах у Ганни Петр. Негеевички, у с. Андріївці у Марти Мих. Стришинської—лохвицький справник провів труси з доручення нач. полт. жанд. упр. і зробив це так, щоб цілком задовольнити полт. жандарів. Телеграма «Галенках успехом арестован. Исправник Семенов»—відмічає повне задоволення справника. Стришинського за брошури РУП під конвоєм доставили до полтавської в'язниці. Лубенський справник із неменшою приємністю 22 лютого 1904 р. міг повідомити нач. полт. жанд. упр., що «20 фєвраля в 11 час. ночи по личному заявлению директора мужской гимназии А. Ф. Круткова у

¹⁾ А 1/141—том II—2328. ²⁾ А 1/141—том I.

его прислуги мешканки г. Лубен Анни Владим. Брыжак найден сверток, где оказалось: 1) 46 экземпляров «Селянина», 2) 11 брошур «Козаччини», 3) 76 брош. «Чи е тепер панщина?», 4) 9 брош. «Страйк чи бойкот», 5) 3—«Дядько Дмитро», та багато іншої літератури такого самого протиурядового змісту. Після цього тусу заарештовано двох сестер Бакайченкових, одна з них Марія дала пакунок на схованку Брижаковій; від кого саме одержала літературу відмовилась назвати, «заявляя, что изменить клятве не может», за це й потрапила до полтавської тюрми. Слід ізгадати й цікаву історію з арештом зем. лікаря Теохвана Пашкевича в Лохвицькім повіті. Його дружина колишня учителька Тетяна Вікторівна Дорошенкова, передаючи школу в с. Мормизівці сільському писареві Вавилі Панченкові, передала йому й декілька брошур видання РУП. Панченко дав брошуру Сліпченкові—писарю с. Матушищини, останній розповів селянам, а в наслідок цього—тус у лікаря Пашкевича, як і у Панченка. Часопис «Селянин», брошури «Козачина», «Чи е тепер панщина?», відозви «Доля працюючого люду», «День 1 мая», «Страйкуйте», тощо—знайдено у Пашкевичів. Лікар Пашкевич визнає їх за свої,—це призводить до заарештування його і дружини. Не дивлячись на вимоги Філатева (нач. жанд. упр.), щоб Пашкевичів приставлено до Полтави, лохвицький справник скоріш порухувався з протестами земської управи і примушений був звільнити Пашкевичів. Нікому було заступитись за вчителів. Шпитунська залоблявість лохвицького справника переходить через край. Він доносить у Полтаву нач. жанд. упр., що учитель андріяшівської школи, звільнений з духовної семінарії—Василь Петрович Сергієвський пояснював на картинах обрання президента в Америці. Сестра заарештованого Стришинського приятельє з учител. Куценком, а цей приятельє з учит. Борисенком. «Все эти лица имеют между собою большое знакомство и связь, дающие повод подозревать их в политической неблагонадежности. Не имеется ли пренятствий для обыска». 11 березня 1904 р. дано дозвіл на тус цих друзів-вчителів¹⁾. Ми не знаємо наслідків. Очевидячки, їх і не було. Але аетит справника задоволено.

В руках у жандарів зібралось багато револ. літератури і легальних українських книжок. Що-ж заборовено і що дозволено, жандарям трудно було орієнтуватись. На запитання департ. пол. 19 березня 1904 р. пише: «Вследствие запроса от 9 минувш. января за № 126 департ. пол. уведомляет Ваше высокобл., что согласно высоч. повеления 18/30 мая 1876 г. все вообще издания на малорусском наречии, отпечатанныя вопреки правилам русского правописания, особым шрифтом, известным под именем «кулишовки», безотнositельно к их содержанию, запрещены к обращению в пределах Империи. В виду изложенного издаваемый в г. Львове на малорусском наречии под заглавием Галицк. Літер. Наук. Вістник, о различных номерах коего запрашиваете В. в., является недозволенным к обращению в России. За директора Макаров». (№ 3911—19 марта 1904 г.) Діючи за директивами департ. поліції, полт. жанд. упр. пильно вивчас ерупістську літературу, часописи, відозви, навіть виписує з департ. пол. відсутні номері часопису «Гасло»—2, 3, 6 за 1903 р., «потому что газета «Гасло» является теоретическим органом РУП и заключает в себе разработанные программы и тактические вопросы партии, а также сведения о деятельности отдельных групп партии, ведущих революционную пропаганду в исследуемом дознанием районе».

Заарештованих відразу тримали в губ. тюрмі, далі всіх сконцентрували в «исправ. арест. отд.» (Допр на Пушкінський вул.). Умови перебування у в'язниці були надзвичайно важкі. Книжки передавалися з великими труднощами, всякі листи до заарештованих проходили через хемічний аналіз. Про-

хідки на свіжому повітрі тривали по 15—20 хвил. не більш. У справах є багато прохань заарештованих і листувань начальника испр. арест. отд., які добре змальовують життя політв'язнів у Полтаві. Ми подаємо декілька яскравих моментів із цих справ. Гмиря пише нач. охр. отд.: «причина ареста мне совершенно непонятна», «в виду ужаснейшей тоски, которая доводит до того, что я готов расшибить голову об стенку, я просил бы Вас (нач. жанд. упр.) разрешить мне получать книги для чтения. Книги эти будет приносить к Вам мой товарищ по семинарии Григ. Степ. Иваницкий». Дозвіл дано, але 3 книжки із «обществ. библи.» повернено назад Шаревському, що хотів передати їх Гмирі, і заявлено, що надалі книжок із «обществ. библи.» приймати для передачі Гмирі не будуть.

12 листопада політв'язні оголошують голодівку з вимогою, щоб їм видавали лікарняну їжу. Рудичев, Гмиря, Терлецький, Сосновський, Панфілов, Сидоренко—підтримують вимоги Рудичева і Гмирі. Сидоренко заявляє, що втратив апетит. 15 листопада почали їсти Сосновський, Гмиря, а 16—решта.

11 грудня 1903 р. політв'язнів перевели до арест. отд., 12 грудня «Фидровский отказался вставать при входе в его камеру кого-либо из начал. лиц, за что мною лишен прогулки и письменных занятий впредь до подчинения режиму, существующему в местах заключения» (Рапорт нач. испр. отд. 12/XII-1903 г. № 4697 нач. жанд. упр.). Ротмістру Якубову доручається оглянути книжки, що читав Гмиря, щоб довідатись, «не установлено-ли посредством их сношений, и затем выдать Шаревскому».

19 грудня Рудичева позбавили права писати на 2 тижні і прохідок на 5 днів за те, що він відчинив забите гвіздками вікно і «переговаривался с кем-то за стеною», а коли переведено його до іншої камери, то він протестував, «начал кричать, но при угрозе надеть смирительную рубашку успокоился». 21. XII Рудичев «отказался принимать пищу впредь до перевода его в полт. губ. тюрьму». Рудичев пише нач.-кові жанд. упр., що з нього злуцаються, а за те, що відчинив вікно, його перевели в сиру камеру, позбавили свіжого повітря і права писати. «Бейте, но выслушайте, наказы-вайте, как хотите, но только за дело». Нач. жанд. упр. накладає резолюцію «отказать, так как помещение в губ. тюрьме признано нездоровым по своей сырости». 23. XII Рудичев відмовляється від їжі, його підтримує Фідровський—26. XII голодівку припинено. Рудичев і Сидоренко просять збільшити прохідки до 1/2 години. 23. XII Рудичев пише: «здесь меня положительно истязует, мучает г-н начальник. Своими репрессиями г-н начальник доведет меня до сумашествия или до самоубийства; благодаря г-ну нач-ку я уже голодаю четвертые сутки». Нач. жанд. упр. дає відповідь: «Другого помещения для политических арестантов в моем распоряжении не имеется». 11 березня 1904 в. Рудичев і Фідровський знову просять збільшити їм прохідку (було 15—20 хвилини), але одержують відмову. Шаревський і Гмиря просять, щоб їм дали можливість більше часу бути на свіжому повітрі і проходжатися в парі з товаришом, а не «поодинокі».—Відповідь одна: «это зависит от администрации тюрьмы»—«совместные прогулки допущены быть не могут»¹⁾.

Звільняли заарештованих поволі, віддаючи їх під особливий догляд поліції. Сидоренка звільнили 9 січня 1904 р. «за отсутствием данных о принадлежности к РУП». Ще в грудні 1903 р. звільнено під «особый надзор» Зайцева і Приходька. 27 березня—Шаревського під заклад 1000 к., 31 березня Кучерявенка під заклад 1000 крб., 11 квітня—Сосновського, Шкуратова, Комліченка під «особый надзор» поліції. Звільнено в Лубнях і Мик. Порша. Цікаво, що Олександр Тарасов-Зайцев потрапляє під опіку нач. жанд. упр., який навіть дбає, щоб він скінчив фельдшерську школу і

¹⁾ А 1/141 I і II томи. 2327 і 2328.

щоб видавали йому земську стипендію. Навпаки, той самий жандар Філатев на запитання ремесн. школи, чи немає перешкод для скінчення освіти Іллі Панченка відповідає: «Ілья Панченко не обнаружил при допросе ни сознания ни раскаяния и потому не может заслуживать никакого снисхождения».

15 травня Гмирю звільнено під заклад 1000 карб., він виїхав у станицю Есентуцьку. Рудичев виїхав у Катеринослав, Іваницький у м. Барішівку Переяслівського повіту, Панченко—в Лубні. Звільнено й Стришинського та ин.

Поліція втратила слід, де перебуває Микола Порш, його не знайшли у Кнїві.

На 7 червня 1904 р. дізнання про 50 осіб закінчено. До 1 групи активних членів РУП зачислено 11 осіб, між ними 6 семинаристів, 1 гімназист, 1 із ремесн. школи, 2 студенти, 1 земський статистик; щодо соціального стану: 2 дворян, 2 з козаків, 1 селянин, 6 діти поміські і дяківські. «Все обвиняемые привлекаются в качестве членов РУП и в распространении среди местного преимущественно крестьянского населения печатных и гектографированных изданий РУП. Из поименованных лиц Рудичев и Терлецкий действовали в Прилуках, где и были обнаружены в начале своей деятельности. Гмиря, Сидоренко, Фидровский, Панченко, Комличенко, Иваницкий, Кучерявенко и Шаревский, живя в г. Полтаве и образуя тесный кружок, осуществляли преступные цели РУП выпиской из Галиции издания РУП и распространяя их среди крестьянского населения, главным образом Лубен, Полтавы, Прилук, Переяслава и Миргородского уезда. Изобличен в транспортировании значительного количества изданий РУП Гмиря, пособниками его в этом предприятии были Сидоренко и Панченко. Кроме того, Иваницкий составлял и воспроизводил на гектографе преступные воззвания к сельскому населению. Порш, поддерживая тайные сношения с членом полтавского комитета РУП дворянином Арк. Кучерявенко и, проживая постоянно в г. Лубнах, старался заводить противоправительственные кружки, преследующие цели, указанные в программе РУП, а также распространял среди крестьянского населения Лубенского уезда печатные издания РУП и составлял черновики воззваний от имени РУП к народным учителям украинского района. Все эти лица привлечены по 250—251 ст. Улож. о наказ.».

2 група—25 осіб віком од 17 до 48 років, між ними: дворян 5, дітей духівництва 5, міщан 3, селян 7, невизнач. інтел. 5 (лікарів 2, дружина учителя 1, дружина лікаря 1, гімназист 1).

«Все означенные лица или распространяли или хранили издания РУП, при чем большинство их имело тесное общение с членами РУП, поименованными в п. 1 настоящего донесения. Так, Шкуратов изобличен в преступных сношениях с Рудичевым; Сосновский изобличен в преступных сношениях с Поршем; Кохановский поддерживал близкую связь с Кучерявенко, Шаревским, Иваницким, Гмырей, Комличенко, Фидровским и др.; Осмоловский с теми же лицами, Гайдовская-Потапович с Комличенко, Левицкий с Поршем, Гнатович со всеми членами полтавской группы РУП, а также с членами РУП, действовавшими в Харькове, Александром Михновским и Борисом Мартосом, при чем Гнатович изобличена в преступных сношениях с Шаревским; Якубовская поддерживала близкую связь с главными деятелями полтавской группы РУП—Шаревским, Рудичевым, Иваницким, Кучерявенко и Комличенко».

3 група—14 осіб віком од 24—45: селян 11, козаків 2, міщанин 1.

«Все означенные лица, проживающие в с. Филипповичах, Лубенского у. Полтавской губ., изобличаются в совместных чтениях преступных изд. РУП, а также в распространении между жителями с. Филиппович и соседних сел означенной нелегальной литературы. Дознание вполне точно выяснило, что главным распространителем литературы является крестьянин Иван Фомич

Кравченко, который снабжал крестьян с. Филипповичей и других сел печатными нелегальными изданиями на малорусском языке.

В настоящее время все обвиняемые находятся на свободе.

Ротмистр Якубов»¹⁾).

«10 томов дознаний о полтавской группе РУП 10 июня 1904 г. № 2466 с 11 октября 1903 г. до 10 июня 1904 г. препровождены прокур. харьковской судебной палаты».

Прокурор окр. суда Хоецкий 23 септя 1904 р. № 466: «Рассмотрев формальное дознание о полтавской группе РУП, я нахожу, что дознание это подлежит прекращению дальнейшим производством в отношении следующих лиц: 1) сына псаломщика Терлецкого в виду недостаточности улик по обвинению в принадлежности к сообществу, предус. п. 1—102 ст. угол. улож. о наказаниях и ненаказуемости хранения двух нелегальных изданий, т. е. дознанием не доказано, чтобы Терлецкий хранил их с целью распространения».

«Фидровского, Кохановского, Осмоловского, Мишты, Панченко и других (разом 24, з Терлецким 25)..... и в виду применения всемилоств. манифеста 11 августа 1904 г.»...

«Дознание должно быть приостановлено в отношении скрывшихся и не разысканных Николая Порша, Менделя Компанейца. Вносится в губ. совещание с приложением 10 томов. И. д. прокурора Хоецкий».

«Журнал полтавской губ. совещания 1904 года 21 септября. Присутствовали: предс. губернатор кн. Урусов, члены: прокур. окр. суда Хоецкий, нач. полт. губ. жанд. упр. полковник Филагьев.

Слушали: препровожд. нач. полт. губ. жанд. упр. от 24 августа за № 3646, согласно предложению прокурора полт. окр. суда от 23 августа с. г. за № 466 формальное дознание о полтавской группе РУП».

Стверджено пропозицію прокурора, крім 2 осіб—Мишты і Панченка Вавили.

«9 февраля 1905 г. прокурор применил манифест 11 августа 1904 г. к Фидровскому, Сидоренко, Стришинскому, Бакайченко, Гнатевич и Илье Панченко и отменил особый надзор полиции».

«Харьковская судебная палата 2 ноября 1905 г. в силу п. 1 высоч. указа от 21 октября 1905 г. все дознание по делу о полтавской группе РУП, дальнейшим производством прекратила, в виду чего и розыск Н. Порша должен быть прекращен и учрежденный особый надзор полиции немедленно отменен. Отношение прокурора на имя нач. жанд. упр. 4 септября 1908 г. № 606»²⁾).

4 листопада 1904 р. розшуковують Гмирю; батько пояснює, що його син Микола вибув із с. Ряшки до Львова, де 20 лютого 1905 р. й помер. Прокурор намагався перевірити таке повідомлення, хоче вчитати в «Селянині», або в другому нелегальному виданні про Гмирину смерть.

Початий у 1903 р. процес закінчено остаточно в 1905 р., коли вже й РУП переходила на інші шляхи свого існування, перейменовуючи себе на УСДРП на 2-му з'їзді в грудні 1905 р.

Робота в 1904 р. занепала, щоб ізнов ожитись у 1905 році, але полтавська влада увесь час чатувала на еруштістів.

У грудні 1904 року від РУП одкололась Українська Соціал-демократична Спілка.

«Загально революційні організаційно тактичні питання,—пише Меленевський,—відограли в цьому розколі РУП багато більшу роллю ніж національно програмові. Револуційна праця молоді тоді РСДРП базувалась на

¹⁾ А. 1/141—том III—2329. ²⁾ А. 1/141—III т.—2329.

незадоволенні широких мас робітництва, що почало масову організовану економічну боротьбу і масові одержані протести. Це ширило в свою чергу загальну свідомість сільських робітників в економіях та сільській бідноті. В цих нових обставинах і революційна праця на селі набирала нового змісту й нових широких перспектив, порівнюючи з попереднім «народницьким» періодом. І для тих, хто вже раніш доторкався до революційної праці і підходив тепер до події з марксістським аналізом, було виразно видно, що наближаються рішучі бої з царатом за політичну волю. Перед групою РУП, що згодом утворила Спілку, стояли такі рішучі тези та факти: «1. Не було сумніву, що лише під спільним напором широких робітничих мас міста й села може бути завойована політична воля і з нею й воля національна для українського народу, 2. Маса промислового пролетаріату стояла вже під впливом російських соц.-демокр. організацій, в той час як село було ними майже не зачеплено, 3. РСДРП, правда, користувалась у своїй праці на Україні російською мовою, але-ж це в силу того, що міські робітники були зрусифіковані системою царського режиму, але-ж у принципі розв'язання національного питання визнавалось нею конечним».

«З цього ми робили такі висновки: український революціонер мусить в інтересах загальної економії революційних сил, іти насамперед на село. Український революціонер, що хоче йти вкупі з життям та мати на його на Україні свій вплив, не може замкнутися в рамках виключно української мови, українізаторської соціально-політичної пропаганди, обмежуючи себе від зрусифікованої частини робітництва, особливо-ж від свідомих вже й зорганізованих в с.-д. організації робітників... Ми казали: Україна—це все, що існує на її етнографічній території, незалежно від мови, й коли воно сьогодні ще не все українське по культурі, то це вже справа могутньої української народньої стихії, після завоювання пролетаріатом цілої Росії політичної волі, переварити неукраїнський елемент в елемент культурно-український, або запрягти його на службу інтересам українського робітництва й селянства. Для нас було ясно, що політична революція наближається швидким темпом, як темп пробудження національної свідомості. Але-ж ми, як Українці, твердо вірили у велику приспану силу української культури в народніх масах нашого села, яка на нашу думку відродить також і з національного боку Україну, як тільки буде опрокинене царське самодержав'є».

«Звідциль і впливало наше тверде рішення конче з'єднатись із РСДРП, як також і пізніший успішний Драг Спілки до включення в її рамки всіх с.-д. організацій, що існували на території України» (Нова Громада 1923, III—IV, сс. 131—132. До історії Укр. С.-д. Спілки, М. Меленевський).

Ми подаємо ці думки Меленевського, визнаючи, що вони цілком правильно, досить об'єктивно пояснюють причини відходу частини еруптивів до РСДРП.

Що-ж діється тоді в Полтаві? За браком точних відомостей про полтавську громаду, ми зупинимось на цікавих жапдарських звідомленнях, щоб схарактеризувати стан полтавської групи РУП.

Полтавська губ. жанд. упр. дає цікаве звідомлення про працю РУП у 1904 році:

«По привлечении к дознанию деятелей Революц. Укр. Партии означенная партия прекратила свою работу, т. к. многие раз'ехали из Полтавы, а остальные не находили случая организоваться, но в последнее время партия вновь приступила к работе. Комитет ее составляют известные Управл. следующие лица: Осмоловский, Кошев, Фидровский, Шаревский. Фидровский занимает место организатора. Он назначает места сходов, раздает литературу. К нему должны обращаться за всеми раз'яснениями в случае каких либо недоразумений. Все внимание Комитет обращает на учащуюся молодежь,

среди которой решено вести пропаганду. С этой целью 1 сего октября была назначена сходка в квартире Осмоловского в 1 ч. дня. На сходке присутствовали: Фидровский, Осмоловский, Кошев и Шаревский, а от учащихся были ученики фельдшерской школы: Зайцев, Копиленко и Бондаренко и ученики ремеслен. училища: Горбенко, Гориздра и Турбаба. Кошев читал и раз'яснял реферат о Малороссии и брошюру Драгоманова. Велась беседа о том, что в России не может существовать организация социал-демократов, так как в России мало рабочего класса, а потому должны все считаться революционерами. Разбирали выражения: «украинофил» и «украинец». Пришли к заключению, что украинофил это тот, кто любит Малороссию, ее чудные виды, язык, одежду, но далее этого он не идет и поэтому связь такого лица с Украиной является наружною. «Украинец» же это вполне сознательный сын Украины, желающий ей самобытности, видящий в Украине самостоятельное государство, а отсюда и необходимость для таких лиц борьбы с русским правительством. На сходке предложено молодежи организовать школьные громадки. Об означенном, полученном агентурным способом, доношу и присовокупляю, что наружное наблюдение подтвердило правильность его касательно сходки бывшей 1 октября—Ротмистр Малевич¹⁾.

Безумовно, без провокатора й тут не обійшлося. Щоб скласти таке звідомлення, Малевич повинен був мати під рукою точні відомості про сходку не від того агента, що був поза будинком, де відбувалася сходка, а скоріш добути ці відомості від самого учасника сходки. Наступне звідомлення про це прямо каже:

«Деятельность преступных кружков в г. Полтаве за время с 1-го сентября по 1 ноября с. г. выразилась, как видно из сведений агентурных, а также и наружного наблюдения в следующем.

В Полтаве существует партия социалдемократ. и партия украинская.

Работают они вполне самостоятельно, и лишь в последнее время обнаружены некоторые попытки к соединению на общей цели к достижению государственного переворота. Во главе социалдемократич. партии стоит Антон Сандомирский—враг террора и шумных демонстраций. Находит необходимым вести пропаганду среди низших слоев населения крестьян и рабочих; пользуется случаями, когда собирается несколько человек, для произнесения зажигательных речей. Говорит по два часа без перерыва, убедительно, красноречиво. В кружке его называют Бебелем. Добывает нелегальную литературу, но лично не принимает участия в ее получении и распространении.

Вера Гольдман: девица чрезвычайно начитанная, произносит речи на собраниях, сторонница организации кружков учащихся и их просвещения. Братья Левины Моисей и Арон—видные участники организации, получают литературу и занимаются ее хранением и распространением. Обращают на себя внимание: Смолянская Мария Иосиф., Якубовская Мария Ивановна».

«Вообще наблюдением зарегистрировано свыше ста лиц, преимущественно Евреев. Так как в г. Полтаве рабочего люду немного, население представляет преимущественно элемент украинский, поэтому организация социалдемократов поставила задачей вести пропаганду среди учащихся средних учебных заведений: гимназии, реального училища, духовной семинарии, ремесленного училища, фельдшерской школы. Наиболее распропагандированными являются ученики фельдшерской школы: Левин Моисей, Бондаренко, Чумаченко, воспитан. семинарии Юзефович, гимназии Юшевский»...

(Далі йде мова про літературу знайдену в лазні батька Левинів).

«До сих пор они недоумевают, кто мог их выдать. 31 октября на квартире «Тарасова» была сходка, участвовало 6 чел. В. Гольдман читала лек-

¹⁾ А. 1/144—2347.

цию об учении соц.-демократов; было ею поставлено на обсуждение 9 вопросов, которые она и объяснила. На вопрос, существует-ли в Полтаве партия террористов, она ответила, что полагает, что их нет. При том террористический элемент является проявлением деятельности одной кучки людей, а не всего народа, а потому и бесполезным. Приведение же в исполнение замыслов стоит очень дорого. Так она слышала, что приготовление к убийству Бобрикова 10 тыс. рублей, а Плевле значительно более.

Сотрудником представлено сто экземпляров прокламаций, данных ему для распространения. Украинская партия находится в настоящее время в бездействии. Главные деятели привлечены к дознанию, другие раз'ехались в разные стороны. Оставшиеся же проявляют себя лишь занимаясь пропагандированием путем лекций на сходках, которые впрочем бывают крайне малочисленными. Предлагается ими организация школьных громад. Ощущается большой недостаток в нелегальной литературе. Каса украинцев тоже очень бедна, наличности 30 р., дефицит 100 руб. 1 октября была сходка у Осмоловскаго; присутствовали Фидровский, Кашев, Шаревский, Тарасов. Кашев читал брошюру: Драгоманов, О происхождении Малороссии. Разбирался вопрос, что такое «украинец» и «украинофил». Первый мечтает о самобытности Украины, а второй любит ее наружно, а потому всем надо быть «украинцами». Вообще украинцы в данное время в Полтаве бездействуют.

«Прогостившая» в городе около месяца малорос. труппа Садовского и Саксаганского внесла некоторое оживление в среду украинцев. История появления малорос. театра тесно связана с историей возрождения украинского языка, костюма и проведения их в культурные классы. Заслуживает внимания раскол в самой труппе. Саксаганский, Садовский, Карпенко-Карый (автор многих пьес, где генералы и педагоги в повседневной жизни употребляют малороссийский язык) родные братья, бывшие офицеры. В то время, как Саксаганский и Карпенко-Карый являются представителями умеренного направления, Садовский является «крайним», непримиримым, мечтающим об Украине от Карпат до Урала. Земские учреждения, а особенно статистическое бюро служат по прежнему приютом для неблагонадежных элементов, получающих в них места. Пом. нач. п. губ. жанд. упр. ротмистр Малевич¹⁾.

Департ. поліції не задовольнявся роботою полтавської поліції і жандарів. То найдждають у Полтаву чужоміські філери зі спеціальними дорученнями, то надсилаються на дослідження копії революційних листів. 24 серпня 1904 р. департ. поліції надіслав копію з перехопленого листа в перекладі на рос. мову, що його заадресовано на ім'я «Александра Вишневецького» до Львова, вулиця Понинського 4, за підписом «Твоя Галя»:

«Из Одессы пишут, что на Пересыпе были массовые аресты социалдемократов. Больше 200 душ сидят пока по участкам. Других новостей из Одессы нет. Вот еще новость, о которой я уже писала в прошлом письме, только будь осторожен, когда напечатаешь об этом, а то подведешь публику. Дело вот в чем: в одном из сел Полтавской губернии (более подробно по конспиративным соображениям не сообщаю) в ветряную мельницу была подброшена целая библиотека нелегальных брошюр преимущественно изд. Револ. Укр. Партии «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», «Власна Земля», «Страйк чы бойкот», «Доля робочого люду», несколько номеров вчерашнего «Селянина», несколько прокламаций, брошюра Дикштейна «Хто з чого живе», «Робливецька справа» и несколько брошюр с воззваниями РСДРП.

Хозяин мельницы нашел этот тючек, когда входил в нее с работниками из соседней экономии, которые привезли молоть зерно. Часть попала в руки этих работников и была прочитана всеми служащими в экономии, а другая

¹⁾ А. 1/144—2347.

часть пошла по селу. Книжки попадали в хорошие руки и обогнали все село. Надежным людям давали читать, а менее надежным книжек не давали, так что власти обо всем этом ничего не узнали. Организаторы—некоторые из более надежных интеллигентных селян, которым досталась большая часть этих книжек, хотят передать эту библиотеку в другое село, а затем по прочтении в третье и т. д., пока об этом не узнают власти. Все высказывают сожаление, что в брошюрах нет ничего про войну. Один из организаторов на вопрос, какие книжки им более всего подходят, ответил: те брошюры, которые касаются податей, панов. На такие брошюры селяне набрасываются с жадностью. Я напишу тебе об этом подробнее и тогда напечатаешь именно то, что им более всего подходит. Надо быть осторожным, а то поведешь и дело это и селян всех. Сейчас еду в город, а потому пишу с окончаньем этого письма». «Сегодня пойду в канцелярию генерал-губернатора, узнаю подробности о паспорте, хотя мама и соглашается перевезти меня через границу, если не пустят».

Департ. поліції звертається до нач. п. губ. жанд. упр. і просить «принять меры к разработке тех содержащихся в этом письме данных, которые относятся к местности, вверенной Вашему надвору, и о последующем уведомить». Інформація полтавських жандарів була досить лаконічна, а саме: «по самой тщательной проверке данные, изложенные в письме не подтвердились, и по видимому являются вымыслом». (11 октября 1904 г. № 4345)¹⁾.

У даному листі ми безумовно маємо опис одного з найбільш прийнятих тоді способів розповсюджувати нелегальну літературу через своїх людей, що добре орієнтуються в оточенні села і обсталяють появу цієї літератури на селі в якийсь таємничий спосіб. Із тих самих справ жандаревських ми маємо багато прикладів,—коли революційну літературу ненароком підкидають чужі для села люди, тоді здебільшого вона потрапляє в руки старости, а потім і пристава. Трудно погодитися з думкою полтавського жандаря: департ. поліції краще розумів своє діло.

На 1905 рік полтавська, а особливо лубенська організації РУП відроджують свою діяльність і інтенсивно ведуть пропаганду серед селянства. В руки поліції та жандарів знов потрапляє багато української революційної літератури. Лубенський та інші справники закидають жанд. управу своїми повідомленнями про підбрану в Лубнях на вулицях, або відібрану від селян літературу РУП. Для прикладу деякі подаємо: 19 січня 1905 р. за № 38 лубенський справник надсилає 20 відозов «До запасних», «Що нам робити» (В'язівка, Олександрівка, П'ятигорки), 25 січня той-таки справник за № 53 надсилає 9 відозов «До запасних», «Селянина» за лютий й березень 1904 р. (Базарний майдан у Лубнях). 1 лютого пирятинський справник, надсилаючи 3 екземпляри «Селянина» і брошуру «Німецька революція» та «Страйк і бойкот», так пояснює їх появу: «крестьянин с. Крячковки Никифор Безуглий возил хлеб на станцию Коноповку и потом нашел в санях» названу літературу. 5 лютого від лубенського справника надсилається «Великий хліборобський страйк у Галичині в 1902 році—склав Іван Гилька» (знайшов запасний «фрейтор Ігнат Зівченко»). 9 лютого надіслано із Лубень «До запасних», «Що нам зараз робити».

12 лютого помічник начальника жанд. упр. по Лубенському, Переяслівському, Пирятинському і Прилуцькому повітам ротмістр Іванов пише: «В ночь на 11 сего февраля в г. Лубнах на Подоле были разбросаны неизвестными лицами прокламации и брошюры исключительно на малороссийском языке, издания революционной украинской партии, брошюры под заглавием «Доля прающего люду»—3; «Пауки и Мухи»—1; «Добра новина»—2; «Селя-

¹⁾ А. 1144—2347.

нин»—6; прокламації под заглавием: «Ой високо сонце сходить—низенько заходить»—20; «До запасних» 18 и по поводу бывших в Петербурге беспорядков 9 января сего года—2. К сему присовокупляю, что в последнее время как среди членов революционной украинской партии, так и членов социал-демократической рабочей партии происходит особенно оживленная деятельность, выражающаяся в собраниях и сходках и в этом отношении особенно выделяется еврейская молодежь. В предупреждение сходок желательно было подвергать лиц, принимающих участие в сходках, какой-либо ответственности, так как лица, обнаруженные на сходках остаются безнаказанными». 13 лютого надіслано із Пирятина: «Селянин» (м. Теплівка), 15 лютого—із Переяслава: «Німецька революція», «Страйк чи бойкот», «Шавуки та мухи», «Що нам зараз робити?», «Праця», «Селянин» «Послание священника Георгия Гапона к рабочим» (знайдено по дорозі до с. Богданівки Пирятин. пов. Уночі проти 19 лютого в Лубнях перед міською школою знайдено брошуру «Сконав»—оповідання М. Поліванова; 28 лютого—в с. Свинині Лубенського пов. відібрано «Дядько Дмитро». 11 березня із Пирятина: «До селян-робітників». У березні: із Прилуки 3 примірники відозви клів. ком. РУП «Пролетарі всіх країн єднайтесь»; із Лубень: «До селян-робітників», «До запасних», «Що нам зараз робити» (с. Соловиці). У квітні: «Що нам зараз робити», «День 1 мая» (с. Ковтунівка), «Революція укр. партія», «Селяни хлібороби» (с.с. Мала Перещипина, Івончинці); «День 1 мая» (на вул. у м. Полтаві). В поштових скриньках м. Костянтинополя (тепер Червоноград) знайдено відозву «Що нам зараз робити». На літошні місяці розповсюдження літератури не припиняється. Згаданий попередку ротмістр Іванов 3 травня 1905 р. повідомляє полт. губ. жанд. управу: «В городах Лубнах и Прилуках членами революционной укр. партии было распространено по 20 экземпляров прокламации под заглавием «День 1 мая». О предполагаемом распространении означенных прокламаций и о принятии соответственных мер мною означенные исправники своевременно были поставлены в известность. Кто эту литературу розкидал, лубенская полиция не мала ведомостей: її пояснення завжди мають невиразний і досить трафаретний характер, напр.: «кто подобрал прокламации, выяснить не представляется возможным, так как это было почью и на проезжей дороге» (Пирятин. уездн. исправник мая 6 дня 1905 г. № 244)¹⁾.

Краще поінформована жанд. управа про роботу полтавської організації РУП.

Провал полтавської організації РУП у 1905 р. «Наблюденіем за членами местной тайной украинской организации было установлено, что организация эта весьма усиленно ведет пропаганду и даже в последнее время обзавелась тайной типографией. Между прочим было выяснено, что большим влиянием в кружке пользуется некий Антон Николаевич (фамилия неизвестна), а затем бывший студент Николай Матвеевич Сахаров, имеющий в виду конспиративных целей две квартиры (по Новополтавской [тепер Шевченківській] ул. в д. Оголевца и в № 73), при чем в д. № 73 он жил вместе с девицей Анастасией Борисовной Гринченко, а в квартиру в д. Оголевца лишь изредка наведывался. К означенному кружку принадлежит некая Евгения Викторовна Лагерквист, проживающая на углу Прохоровской и Загородной улиц. По агентурным сведениям собрание членов преступной укр. организации было назначено на 29 августа с. г. на одной из трех квартир: на 2-х квартирах Сахарова и в квартире Е. Лагерквист. Поэтому 29 августа и был одновременно произведен обыск в означенных квартирах, давший результаты, вполне подтверждавшие агентурные сведения о преступной деятельности означенного

¹⁾ А. 134.

кружка» (із жанд. дізнання)¹⁾. Дійсно, агентура не помилилась. 29 серпня біля кв. Лагерквіст затримано студента Льва Осиповича Юркевича, козака с. Рублівки Прилудького повіту Антопа Миколайовича Макаренка і козака с. Письменного Кобеляцького пов. Опанаса Омеляновича Бобруна. Після тросу знайдено: у Юркевича «Основы государственного устройства на Западе»; у Бобруна дві друков. прокламації Револ. Укр. Партії; у Макаренка: гуталперчова печатка з відбитком «Револуційна Українська Партія», подушка з червоною фарбою, револьвер з патронами, книжка «Кто чем живет?» з печаткою РУП, три книжки «Проект програму РУП» з печатками полт. ком. РУП, дві прокламації «Новые царские милости», № 7 газети «Социалдемократ», дві записки: 1) «Для керування усією організаційно-агітаційною роботою», 2) «Для керування усією пропагандистською роботою», рукописні прокламації «Под красное знамя», два рукописи «Справо здання», чотири рукописи «Статут і техніка», «Статут Харківського Ком. РУП». Далі на кв. Лагерквіст зроблено трос у пожиття тієї квартири Іваницького Григора Степановича (товариське прізвище «Калоша»), де знайдено: нелегальну літературу, прокламації з печатками, флакон із фарбою для друкування прокламацій, 4 літогр. прокламації РУП, 5 друков. прокламацій РУП, 1 друков. прокл. РУП «До запасних», друков. прокламацію «День 1 мая», 1 подушку з фарбою, 2 флакони фарби.

Тоді-ж таки Юркевича, Макаренка і Бобруна заарештовано і направлено до в'язниці. У квартирі Сахарова в буд. Оголевця ротмістр Якубов виломив двері (Сахарова з 26 серпня не було на квартирі). Знайдено: в літньому пальті кастет, у зимовому пальті 6 примір. друкованих прокламацій, що починалися словами: «До краю намучився бідний пригноблений робочий люд у Росії...» з печаткою «Полт. Ком. Револ. Укр. Партії РУП», 16 брошур «Проект програму Рев. Укр. Партії» (7 з печаткою), у грубі револьверний патрон, оголошення і копія з акту обвинувачення від «Одес. судеб. палаты по обвинению Сахарова в государ. преступлен. по 2 ч. ст. 132 Уг. улож.».

На кв. № 73 ні Сахарова ні Грінченкової поліції не знайшла. Хазяйка заявила, що Сахаров виїхав до Крутого Берега, а жандарський полковник мав відомості, ніби Сахаров з Грінченковою пішли до Нижніх Млинів²⁾. Шукали Сахарова і в Києві на кв. студента Миколи Волод. Порша, але даремне: нач. кївської жанд. упр. відповідає, що у Києві не знайшли ні Порша ні Сахарова, які вибули «невзати куди». За те пощастило поліції з другого боку: вартовий, поставлений біля кв. № 73 уночі проти 30 серпня, затримав у дворі невідому людину, що в неї знайдено багато нелегальної літератури. Це був селянин с. Пустовойтова Кременчуцького пов. Володимир Давидович Ковтун, що проживав на Катериненський вул. № 20. У Ковтуна викрито: «Освобождение» № 13, «Последние известия» № 239, «Социалдемократ» № 2, «Добра новина» — 3 номери, «Селянин» — 8 прим., «Правда» — 4, «Вперед» — 3, «Пролетарий» — 3, «Искра» — 14, «Праця» — 4, «Вестник Бунда» — 1, прокламації: «Уроки войны» — 3, «Револ. Укр. Партія» — 13 прим., «Война против войны» — 4 прим., різноманітних прокламацій — 60 прим., «Проект програму» — 5, брошури: «Солдатская памятка» — 3, «Демократична республіка» — 5, «Страйк і бойкот» — 5, «Дядько Дмитро» — 1. 42 брошури й книжки «сомнительного содержания»³⁾. Ковтуна також ув'язнено. 2 вересня 1905 р. ротмістр Якубов дів доглядом товар. прокурора Лебединського провадить дізнання:

«Основание возбуждения дознания: обыски, произведенные 29 августа 1905 г. в г. Полтаве у крестьянина Вл. Ковтуна, козака Антопа Макаренки, дворянина Николая Сахарова и других, давшие полное основание считать, что Сахаров, Ковтун и Макаренко принадлежат к полт. ком. РУП, т. к. в числе

¹⁾ А. 1.30—404 стор. ²⁾ А. 1.145—2358—10 стор. ³⁾ А. 1.30.

предметов, обнаруженных у названных лиц, были: печать полт. ком. РУП, кассовая книжка с печатами полт. ком. РУП, значительное количество нелегальных произведений РУП, печатные и писанные уставы и проекты уставов революционного сообщества, именующего себя Рев. Укр. Партией, а также рукописные воззвания (черновики) от имени полт. ком. РУП».

Незадовго перед цим заарештовано в Кобеляках дворянку Єлисавету Василю Олексієнкову та козака Облана Павла (учня андріївської школи) і привезено до полт. в'язниці. В Олексієнкової знайдено крім нелегальної літератури щеї «2 підписних листа для сбора пожертвованных в пользу украинских эмигрантов и для полт. ком. РУП». Олексієнкову звільнено 7 жовтня під «особий надзор полиции» в Кобеляках. На підставі «Высоч. указа 21 октября» припинено справу Олексієнкової та Макаренка. Проти Ковтуна висунуено нове обвинувачення в нападі на зінківську пошту.

Вже у вересні (25) унтерофіцер Денисов, що мав спеціальне доручення доглядати за револ. організаціями, у своїй інформації, досить примітивній щодо змісту, приділяє третє місце укр. організації після с.-р. і с.-д. Між иншим він пише нач.-кові жанд. упр.: «В Полтаве противоправительственные организации разделяются на партии и кружки. 1 место занимает с.-р... 2 место— с.-д... 3 партии в Полтаве составляют украинофилы эта партия не так многочисленна и (в) действии им плохо везет в декабре 1903 г. из этой партии было привлечено к дознанию несколько человек, человек несколько было заключено в тюрьму после чего они раз'ехались, потом опять было собралось, составили комитет под председательством дворянина Николая Дмитриевича Кохановского студента Николая Матвеевича Сахарова, Константина Владимировича Шаревского и бывшего реалиста Аркадия Юрьева Кучерявенка и Лагерквист. 29 сентября обыском обнаружено литературу и комитетская печать часть их арестована. Сахаров скрылся. Цель этой партии—об'единить Малороссию». Далі Денисов пише про 4 партію «Бунд», 5—«Сіонистов» і 6 партію «в майстернях залізниці».

На цих архівних матеріалах ми й закінчуємо свою розвідку про діяльність РУП на Полтавщині в 1901—1905 роках. Із архівних матеріалів ми вичерпали все, що хоч трохи могло висвітлити працю полтавської й лубенської організації РУП. Безумовно, поданих фактів, наведених епізодів в освітленні жандаря та прокурора царської Росії ще не досить для історичного нарису РУП на Полтавщині. Слід-би було прочитати або й послухати спогади живих учасників праці, живих свідків минулих дій РУП, але на жаль нікого з осіб, що згадується за них у жандарських протоколах, не було в Полтаві в 1927 році: дехто з них працюють зараз за межами Полтави, а декого з них уже й важким каменем земля вкрила. На обов'язку живих лежить ось яке правдиве слово про діяльність своєї колишньої організації: вони повинні сказати, чи не помиляється, оцінюючи їхню працю, жандарський протокол, чи правду за них каже в своїх інформаціях постійний доглядач за ними малописьменний жандар Денисов,—узагалі своїми спогадами вони повинні допомогти історикові в освітленні того революційного шляху на Україні, що веде до великого Жовтня, на якому виростає могутня КП(б)У.

Подані матеріали стверджують визначну революційну працю ерупістів на користь трудящого люду і свідчать про їх щирі бажання повалити царат, а разом із ним і тодішній громадський лад. Жовтень остаточно здійснює давні мрії ерупістів, що так яскраво висловили вони ось у цих загрозливих для царату словах (із «Демонстрації» П. Розвій-Поле):

Кого вбили, закололи, другі повтікали,
Сих по тюрмах, по Сибірах людо мурдували.
А цар радий у столиці молебні служе.
Радій, радій, недовірку, радій та не дуже!
Вже не довго, тобі, кате нами панувати,

Прийде й тобі час-година, лютий, пропадати:
Розкуються закуті, пригноблені люди,
Стануть з нами проти тебе, і нікто не буде
Тебе, звірю, рятувати, бо й твої солдати
Тебе кинуть і вернуться до рідної хати.

І. ВІДЗВІГ РУП.

До чорноморських козаків¹⁾.

В Ростові та на станції Тихорецькій робітники, котрим дуже мало платили за їхню роботу, не захотіли робити й прохали побільшити місячну платню... Але хазяїни фабрик, заводів та залізних дорог, бачуть що від того, що робітники не роблять вони терплять велику шкоду, счинили гвалт і почали кричати, що робочі бунтують... Правительство, що завше помагає багачам, зразу послало туди козаків, щоб ці усмірили робочих... Й от сячилось страшне діло: козаки по приказу свого начальства, стріляли у безоружних мирних людей, стріляли у жінок, рубали машками своїх-же братів, робітників. На станції Тихорецькій козаки вривалися в хати робітників, били їх, змущались над ними і поводитись так люто, як звірі жорстоко, як поводиться на війні з ворогами. Круг Тихорецької землі полита кров'ю безвинних й де-кілько з них уже померло... В перший раз чорноморські козаки убивають невинних людей... перший раз беруть на свою душу тяжкий гріх... Убивають безоружних людей... і цим роблять такий тяжкий вчинок, що хай буде проклятий той, хто командує піднімати руку на брата, й той, хто слухає тієї команди. Чи знаєте Ви, козаки, за що били, чи знаєте за що проливали невинну кров?.. Чи знаєте Ви, що слухаючи приказ Ваших командирів, Ви піддержуєте велику неправду, Ви помагаєте здирицкам багачам ще більше давити бідних людей... Адже-ж Ви знаєте, що більша частина землі у Росії, на Україні—в руках багачів, що усіма фабриками, заводами, залізними дорогами володіють сам царь, князі, багатирі, купці, шани, получають дуже великі доходи з цього, що вони бенкетують, купаються в роскошах, не знаючи, як то тяжко побиватися за кусок хліба... Гарно живеться багачам,—та не так бідним робітникам. У них землі або стілько, що не стає прокормитися до Різдва єю, або й зовсім немає... У кожного на руках жінка, купа малих дітей, котрих треба прогодувати, кожному треба платити різні податки та налоги в казну... Й от він йде у найми на шахти, залізні дороги, на заводи, щоб хоть що небудь заробити, щоб хоч не вмерти з голоду, щоб прокормити малих дітей та сплатити тяжкі податки... А фабриканти, бачучи, що робітникам більше нікуди йти, платять їм мало грошей за тяжку роботу і наживають цілі мільйони з праці нещасних робітників... Хіба можна терпіти таку неправду далі?.. Минули уже часи кріпацтва, минув уже той час, коли людину мали за скотину... Тепер скрізь і в Росії й на Україні робітники прокидаються і хочуть, щоб їм жилося краще, хочуть, щоб багатирі-фабриканти побільшили ту малу платню, яку вони одержують за свою тяжку працю і з якої не можна прожити в світі, хочуть, щоб їм поменшали число робочих часів... Як-же цього добитись?.. От й надумали робітники робити страйки, себ-то покинати роботу і не братися за неї доти, поки фабриканти-хазяїни не збільшать їм платні... Та тільки не звикли ділитися з тими, хто їх дає, ні гроши,—з робітниками. Як тільки робочі не хотять робити, вони, бачучи, що це їм не на руку, що від цього вони терплять великі убиткі, кричати: „Робочі бунтують“...

А правительство піддулене грішми фабрикантів, зразу починає нагайками та ружьями усмиряти робочих... Так сталося і в Тихорецькій. Там робітники не хотіли робити й прохали, щоб їм побільшали у 20 коп. на день платні, а залізнодорожне начальство не захотіло допомогти бідним робітникам, бо воно тільки звикло гроші власти в свої кишені й давай кричати, що робітники бунтують... та скоріше скликало військо, щоб обороняло їх від робітників та примусило їх і далі робити за мізерну платню... З Катеринодару послано козаків, котрі, забувши хто вони, не знаючи, чого хотять робочі, почали стріляти в безвинних людей і воявати безоружних... Чорноморські козаки стріляли не в ворогів, а в мирних людей, що хотіли правди, що зваялились казати: „й ми люди і нам треба жити, бо так як до цього часу жили—далі не можна“. На Ваших головах, чорноморці, лежить прокляте тих невинних страдальців, що ви убивли, прокляте нещасних їхніх жінок і малих нещасних дітей, котрі осталися тепер без хліба... Ви осрамили своє славне ім'я, свою честь, свою минувшу славу. Ваші прадіди, діди билися за волю народню, повставали проти неправди, а ви помагаєте давити бідних людей. Діди билися з дужими ворогами і були героями, а ви як ті злодії в темну ніч убиваєте безоружних і звущаєтесь над бідними людьми і навіть над жінками... Спогадайте,—може забули—хто ви і чий ви діти... Ваші діди—то було вільне Запорозьке військо. Воно не знало ніякого начальства, не слухалось нікого, крім виборного отмана і славилось на цілий світ надзвичайною боротьбою за волю України. Запорозці билися і з Ляхами, щоб не дати рідний Український народ у їхню неволю; запорозці вшали Жидів арендаторів, котрі як ті п'явки, висисали кров з бідного люду; запорозці билися з Татарами, котрі ордою набігали на Україну, грабували її й забирали у неволю дівчат українських... Запорозці на своїх чайках перепливали навіть Чорне море, щоб врявати своїх братів з турецької неволі, і сам Царьград не раз тремтів від ляку, коли під його стінами

¹⁾ Арх. полт. губ. жанд. упр.—А 1/21—147 (звич. старим правописом гектографовано).

зачувалися войовничі поклики та пісня запорожців... Бились не раз запорожці й з московськими (руськими) царями, котрі хотіли повернути український народ в неволю і заводили кріпацтво на Україні... Запорожці завжди були не розбійниками, а оборонцями бідного краю, або оборонцями правди, волі та рівності людей. Ї ви, козаки, повинні бути не розбійниками, а оборонцями люду. Славними були ваші діди... і чим-же стали Ви? Хлопами московського царя. Царь забрав у Вас волю і честь. Царь заставляє Вас піддержувати та боронити багатих, бо він сам багатирь, бо він сам перший звір і здирщик укупі з фабрикантами, він налогами та податками здирає послідию святину з бідного. Справді. Ви зробились славних праддів великих правнука погани. Не думайте, що багаті та царь—на Вашій стороні. Ось—незабаром і Вам теж буде, що Ви зробили з робітниками в Тихорецькій.

Як стане землі менше, а люду більше (воно йде до цього) і захочете кращого життя. то придуть інші козаки чи москалі і будуть робити те, що зробили Ви з невинними робітниками...

Прокляньтесь же Чорноморці!

Пригадайте, яких славних героїв дідів Ви діти і станьте горю за покривджений люд. Не стріляйте в робітників, коли Вас будуть примушувати це робити. Не вірте, коли Вам будуть казати про присягу. Присяга не від Бога. Христос ніколи не велів людям присягати. Він завжди казав (про це в евангелії кажеться), „що присяга—то великий гріх“. Невже Христу буде мило, коли Ви будете убивать людей—братів Ваших по команді офіцерів та генералів—цих підлик хлопів та посіпак московського царя. Тепер і солдати прокидаються потроху і між ними уже багато знаходиться таких, котрі не хочуть слухати команди офіцерів і не стріляють в своїх братів-робітників. Як не морочать їм голову дисципліною та муштрою і як не забивають їх великими приказами—все-ж і вони починають розуміти, що робочі студенти стоять за правду, що вони добиваються волі народу, добиваються того, щоб народом управляли не якісь здирщики-пани в голові з найбільшим здирщицом—царем, а виборні від усього народу.

Отже-ж Ви, чорноморці, сини українського народу, що завжди боронили правду, і далі будете стояти за неправду, помагати багачам і бути підлими хамами, холопами московського царя? Невже ви і далі будете піддержувати всяких здирщиків народніх як от фабрикантів, заводчиків, залізничорозбики, і будете гнобителями бідних робітників?

Знайте, козаки, що царь піддержує багатів, фабрикантів, через те, що він є найбільший багач, що він і усі князі мають страшенну силу заводів, золотих шахт, фабрик, земель, що ці князі беруть участь (компаньонами) в різних залізничорозбиких товариствах. Що року царь з доходів з усього царства бере собі добрий шматок в свою кишеню. Але й його родичам, котрих розплодилося до біса—й цього маю: вони скуповують землі, будують заводи і беруть участь в різних торговельних ділах. І через це царь й його родичі, і також міністри—є найбільші здирщики й вороги народу. А хіба здирщики і вороги народові не є і ваші вороги, хіба вони не обдирають вас так як обдирають і давняли ваших братів робітників? Робітники встають проти царя, проти п'явок людських... Прокляньтесь-ж і Ви! Хай розкриються-ж Ваші засліплені очі і як настане та година, коли наш народ підніметься проти царя і його хлопів-міністрів й захоче собі волі, не заважайте цьому... Не стріляйте в робітників, а сами приставайте до них... Бо вони хочать волі для людей... Ваші діди билися за волю... Згадайте-ж їх і сами ставайте до боротьби за свиту правду. Хай згинуть вороги нашої України і нашого люду—царь з його прислужниками. Тоді настане краще життя... Скрізь йде боротьба за волю... І кожному, в кого є серце, хто любе рідний свій народ, треба пристати до других борців і вкуці з ними боротися за кращу долю.

Передавайте з рук до рук, з хати до хати.

1902 року, Р.У.И.

Революційна Українська Партія. Страйкуйте—Борітеся—Поборете ¹⁾.

Панове громадяне. Хто сам про себе не дбає, про того ніхто не пекнується: хто сам не бореться за свою долю, тому доля з неба не упаде. Коли ми хочемо мати собі кращу долю, то самі повинні за неї боротися з ворогами нашими, що украли наш талант. Вороги наші найлютіші—то пани, що записали наші землі; вони, ці неситі пани, наживаються, багатіють тим потом кривавим, яким ми поливаємо їхні ниви. Вони п'ють і гуляють на ті гроші, що мають з нашої праці; вони ціле життя своє бенкетують, висмоктуючи наші сили, наше здоров'я, що ми лишаємо на їхніх землях. А ми лише працюємо від рана до вечора, робимо на їхніх панських ланах, заробляючи нужденний гріш. терпимо знущання і поневіряння і то все для того, щоб якимось перекодувати та завтра знову йти до рана на роботу, йти своїм потом поливати панську землю. Але час уже кінець покласти тому пекельному знущанню, час уже стати до бою за нашу долю, за наш талант. Ми терпіли, довго ми терпіли, та вже мали час переконатися, що терпінням собі долі не здобудемо. Як довго ми будемо терпіти, так довго будемо годувати панів своїм потом, своєю працею, вони-ж ніколи не наїються, ніколи не задовольняться.

¹⁾ А. 1 22—153.

Висмокчуть наші сили, смокатимуть сили дітей наших, і унуки наші так само на їх будуть робити, як тільки ми не скажемо годі, як тільки ми до бою не станемо, щоб кінець покласти сему панському визискові. Тож будемо боротися. Самі пани не стануть нас навчати, як скинути з наших напруджених плечей їхнє панське ярмо; коли ми хочемо боротися з панами, то сами повинні для того способу добратися і такий спосіб ми маємо. Ми маємо могутній спосіб бороти та поборювати панів без гвалту і без насилля; називається той спосіб—страйк. Страйк—то є змова. Змова всіх нас робітників, що потом і кров'ю поливають панські поля, що своєю працею годують неситих панів. Страйк—то є змова всіх нас, робітників, що разом одностайно облишили панові роботу і домагаються від пана кращого заробітку. І доки пан не пристане на нашу вимогу, доки не згодиться нам платити скільки ми хочемо мати за нашу роботу, доти вся робота у пана стоїть не зроблена. Така наша змова—то є страйк. Без нашої роботи пан нічого не вартий, най хоч тисячі десятин землі має. Без нашої роботи уся та його земля буде стояти не виорана, без нашої роботи панська земля не засіється, без нашої роботи хліб у пана на пшій загине, або висиплеться і пан з торбами по світу піде. Таж пан не лишається без роботи нашої, бо голод, той найстарший пан, поганяє нас до цього на роботу. То голодали ми багато, тож нехай нам ще доведеться перетерпіти трохи, та почнім боротися з панами, розпочнім страйки. Зараз надходять жнива. Хліба на панських ланах уродилися добрі. Від нас залежить сі хліби вижати та звести до панських економій. Нам доведеться під гарячим сонцем, обливаючись потом, не розгубаючи сини жати панський хліб—тож нехай пани нам платять хоч за нашу каторжну роботу по людському. Змоглимось всі разом і разом призначимо панові ціну за нашу роботу. Щоб ніхто, ні один чоловік не йшов до пана робити, поки пан не захче платити так, як ми хочемо. Нехай пан сердиться, нехай гвалтує, що у нього бунт, але то все дарма,—ми не піддаваймось. Нехай пан кличе земських посередників, урядників, нехай вони нам грозяться, як знають,—ми на них не зваяжимо, бо вони не мають права нас силою до роботи погнати. Посередиться пан, погвалтує, але згодиться на нашу домагання, бо не годен без нас обійтися. Нехай попробує не згодитися. Робітників в жнива де-небудь не дістане, а чекати довго йому не вільно, бо хліб висиплеться, і він останеться ні з чим. Нехай пан не згодиться нас задовольняти, нехай йому раз пропадуть цілі жнива, і він знатиме нашу силу, він не заходиться вдруге з нами змагатися як тільки дочекає до другого року. Бо жнива панові пропадуть, то і земля йому жадної користі не дасть, то з чого-ж він житиме? Тож пильнуємо своєї справи, одностайно страйкуймо, всі разом домагаймось від пана людського заробітку. Жнива—то саме наш час заробити. Тож не прогаймо цього року часу і разом всі ставаймо до боротьби з панами, разом починаймо страйкувати. Що ми тепер зробимо, який заробіток ми силою вдеремо у пана, то то наш заробіток на цілий рік. Кращої доби заробити, як у жнива, для нас немає. Нехай вдвоє нам більше платять пани за нашу роботу, ніж досі платили. А не схочуть—страйк. Хай стоїть хліб у пана, хай синьється і ніхто хай не йде до роботи, поки пан не згодиться і не заплатити удвоє. Де від снопа жнуть, там нехай не згоджуються жати менше як за шостий сніп пшениці, а жита за п'ятий. Де жнуть за гроші, там ніхто хай не стає жати менше, як за карбованець і двайцять копійок у день, а де торік так платили, там цього року хай платять два карбованці. Перед початком жнив усі разом цілям седом обміркуймо, яку ціну призначити панові, і від тої ціни не відступаймо. Коли робити у пана, то хай всі разом стають до роботи, а коли страйк, то там хай ніхто до роботи не йде. І лихо тому, хто зрадить наш страйк, хто піде підлизуватися до пана за злидений заробіток. Немає тому місця у нашому селі. Тож разом, всі як один, починаймо нашу боротьбу, щоб як робити на пана, то хоч знати за що... Коли вже мусимо своїм потом поливати панські лани, тож нехай пан і платить нам скільки ми хочемо, а не скільки він нам призначить зі своєї ласки. Жнива ось-ось починаються, тож пильнуймо, щоб як-найкраще заробити. Бо коли ми сами за себе дбати не будемо, то ніхто за нас не подбає. Тож годі терпіти панський визиск, годі терпіти знущання. Хай платять пани нам за нашу роботу, а ні—то страйк і вони знатимуть як нас панувати.

Прокламація про поліцію на селі¹⁾.

Настали тепер вже такі часи, що селяне стали проти своїх гнобителів, панів та дукарів боротися. Ще всі згадують, як селяне торік піднялися на них, і перелякалися-ж тоді пани і сам царь. Не знали вже, що їм робити з селянами: різками пороли їх, стріляли в них, по острогах держали, нарешті за втрати в панських економіях під час розрухів, особливі податки на селян накиннули. Але ще й досі пани тремтять од страху, бо бачуть вони, що ви не залякані, знають вони добре, що ви і тепер міркуєте, як би скинути з себе панське ярмо. Оттак налякалися царь з панами та дукарями і надумались завести по селах свою поліцію. У Вас і тепер єсть поліція—соцькі та десяцькі, але це-ж ваші люди. Проти Вас йти не будуть, бо вони-ж Вамі вибрані, їм уже не вірять ні цар.

¹⁾ А 1142—2331, с. 495 (знайдено в м. Барішівці).

ні пани. Ні, вони надумали послати на села таких поліцейських, щоб їм служили. Їм треба собак, щоб гавкали та стерегли панське добро. Хіба-ж нові поліцейські будуть дбати про селян? Ні. Вони добре знатимуть, що не громада їх вибрала. Він, наче той индик, похажатиме по селу та так, як і урядник буде поневірятися над людьми. Бо він-же начальство. Дорогу йому давай! Шапку скидай! Він не дасть у неділю зійтися на вулицю та люльку покурити. Він і на сход притаскається та стане прислухатись, чи не казатиме хто чого проти панів. А як хто на вулиці, або в хаті скаже вільне слово, то через його воно зараз долетить до станового та панів. Як попаде на село книжка, що розказує де правда, де неправда,—він її не дасть прочитати, і того, у кого вона найдеться, зараз потягне до станового. І оцю панську собаку хочуть держати та ще на Ваші гроші. На всяких станових та урядників казна і так що року дере з Вас до 80 міль, а тут ще й цього на шию посадять. Якраз тепер, по Полтавщині їздять станові та земські начальники та присоглашають сходи прийняти на свій кошт от цих дармоїдів. Та не на дурних наскочили. Скрізь на сходах в одно кричали: „не треба нам їх“. І що-ж? Як не кричав, як не лаявся становий, а силою не відняв нічого. Та вже почали дурити селян, піби-то скрізь заведено поліцію. І на жаль, як де то і повірили селяне і взяли її на свою шию. А от у Пирогах, Вовчку, Решетилівці та ще в багатьох селах кричали, як не тулав становий, а селяне як не згодилися, то й досі у них цих поліцейських нема. Коли становий на волосному сході у Пирогах, Кременічуцького повіту, став казати виборним про стражників, вони насамперед снітали його, чи будуть пани платити на це гроші? Становий відповів, що пани не будуть платити, на те мов вони пани. „Дивно, сказали виборні, поліцію заводять для панів, а ми гроші плати“. Тоді становий присікався до одного виборного кажучи: „Так ти не хочеш поліції, ти не хочеш?“ Але на це виборні відповіли, що вони на сході не за себе говорять, а за селянські громади, що обібрали їх своїми представниками на волосний сход. „Коли я йшов на сход, казав один виборний, то мені десять хат гукало, щоб я не приймав поліції“. Становому не подобалась така відповідь виборного і він посадив його і ще де-кілька чоловік на всядку. Вам можуть сказати всякі станові, що як його приймете, то не будете тоді в себе вибрати соціальних та державних. А хіба це полехкість? За це-ж треба гроші платити, на кожну душу треба наложити нові податки, щоб було чим годувати того прода. Та хоч-би з вас на цих поліцейських і грошей не вимагали, а платили їм жалування з казни, так не хіба полехкість? Хіба казна не дере цих грошей з Вас? накинне акцизу на сірники, або що: одно на одно и вийде. Що не кажи, а дух посіпак не слід вам приймати. Так не приймайте-ж їх, не вірте становим, як будуть казати, що скрізь їх уже пошримали. Коли ж Вам їх накинуть силою, то не забувайте, що це поліцейські стражники—вані перші вороги, все одно чи будуть вони чужі люди, чи з вашого села, бо вони запродали нам свою душу. Хай ніхто з ними не заговорить, не покличе до себе в хату і до нього не ходить. Води котрий з них попросить, і тієї не давати. На вулицю вийде гулять—тіпайте від нього, як от чуми. Коли панам він служить, хай до них і ходе. Коли він з чужого села, то не наймайте йому хати, нехай хоч і під тиню ночує. Так приймайте-ж Ви їх, держіться всі як один. Нехай знають пани та всякі станові, що й ви люди, що и над вами не можна знущатись до краю.—А то сьогодні поліцейських накинуть цих звірних хабарників, а потім ще й військо на постій приведуть, заведуть на селі таке, що й за грішадства того не було. Як будете всі гуртом дружно й твердо держатися, то нічого з Вами не пороблять ні станові, ні сам губернатор.

Март, 1903.

Вільна громада РУП (Комітет).

Відозва РУП (1/2 аркуша, гектогр. печат. від руки).

„Некрути“¹⁾.

Настав сумний час в життю Вашому. Прийшло те лихо народне, що рік у рік забирає з України найсильніших, найздоровіших людей на службу „за веру, царя и отечество“. Порозсилають Вас, товариші, до далеких, чужих сторонах, де ані слова рідного не почуєте, ані душі близької не побачите. Може не в одному хазяїстві, не в одній сім'ї зостануться без Вас злидні: бо-ж Вашою працею, Вашими молодими силами ще так-сяк могло держатись злиденне хозяйство ваше. Розлучить Вас ваш ворог, Уряд, з рідними, з батьком, з матір'ю, з братом, сестрою—з усіма любими серцю вашому. А там, в тій далекій стороні, що чекає Вас?—День-у-день муштра, лайка, така лайка, від котрої гідко стає на душі, біяка, не людська дисципліна, котра холодить душу, сушить серце розум. І так день за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем, рік за роком минають наче проклята мара, наче страшний, страшний сон. Мимоволі, несміливо у кожного з Вас, товариші, промайне думка: навіщо-б здалось оце мурдування людей, навіщо людям воювати, хіба не можна жити любо та мирно, як слід чесним та гарним людям? Промайне несміливо думка та й знов замовкне. Більше сміливості, товариші. Не спийняйте свого розуму. Треба гострим розумом оглядати усе життя людське, усю неправду, треба помагати один

¹⁾ А 1/22 153.

одному, зрозуміти, що так жити людям не можна, що треба жити по правді. Тим-то й ми хочемо, пояснити Вам, що то за лихо військо, та як з тим лихом боротись. Російський цар має тепер біля півтора мільона війська. Що року витрачає всіх народних грошей на військової потреби шістьсот сорок мільонів карбованців. Коли-ж уся ця сума розкинемо на людей, що живуть в Росії, так вийде по п'ять карбованців на душу чи то малу, чи то велику. Коли-ж у сім'ї дуп 5, то й вийде, що платити треба 25 карбованців щорічно. Тепер-же, коли пригадаємо, що бідні платять податків більше, той вийде, що на сім'ю бідного прийдеться карбованців 30, або-ж і 35 щорічно. Ось що коштів військо народові. Навіщо здалося це військо? Ваше начальство каже Вам, що „внешніє враги хочуть покорити землю нашу, повернути нарід у неволю, та знищити віру православну“. Чи вірно-ж це? Для чого воюють тепер? Уся земля, усі багатства, фабрики та заводи в руках багатих. Бідний має лише руки та голову, котрі він віддає на послугу панам. Праця робочих на вивах та фабриках панських дає панам баринші, з котрих складається багатство панське. Для того-ж, щоб мати більше баринші, кожен пан дає, щоб у його більше хліба вродило, або щоб більше усього товару зробили. Чим більше він продасть товарів і чим дорожче він їх продаватиме, тим більше заробить. Тільки-ж кожен з Вас знає, що чим більше якого товару продається, тим дешевший він. До того-ж обдертий, бідний нарід не має за що купувати багато товарів. Тим то очі панів звертаються на інші краї, де мало фабрик і заводів, як от Китай, щоб його завоювати, та там собі продавати товари та обдирати ще й китайців. Так от за такі то краї і гризуться між собою пани німці, кацапи й інші, та й посилають вас сліпих та темних стріляти в таких-же як ви нещасних та обдертих робочих людей німців, китайців та інших. І с'єте ви „христолубиве воїнство“, робочі робочих, замість того, щоб поєднавшись вдарити на своїх запеклих ворогів: царство та начальство. Стріляєте ви одні в одних, а панство радіє, що от, завоювавши новий край, воно матиме великі баринші з того. Виходить, що внешніє враги—це ті робочі, що живуть по чужих краях. Каже Вам начальство, що є багато внутренніх врагов, як от студенти, бунтарі селяне та робітники. Кажуть, що вони і те, що вони і се. Погляньмо-ж, що таке справді ці внутренні враги? Був час, коли усі освічені та чесні люде думали, що усяку неуряду, котра обгорнула робочий народ, винищать царь та полекшить долю працюючого люду. Одне тільки забули, що цар—то найбільший пан, бо він має нечисленні багатства і тому не може ніколи щиро допомогти робочим людям. Життя нагадало їм це. Доля робочих людей гіршала, поміч ні від царя, ні від панів не було. Треба було шукати порятунку у собі. Як тільки люде це зрозуміли, сразу почалася боротьба між панамі і робочими. Панів зменька, робочих мільони. Не сила панам подужати робітників. От тут-то в великій пригоді панам стало військо. Скоро 30 років воює це христолубиве воїнство тільки з цими вперделеними та обдертими „внутренніми врагами“. Кожен день приносить нові й нові сумні звістки. То тут, то там москалі побили, постріляли безоружних людей. За віщо? За те, що захотілось людської долі, людського життя? За те, що голод примушує їх кричати: „хліба, хліба“. Тоді як пани від роскошів згладзу з'їдають. Невже робітник та селянин не людина, неже вони не мають права на щасливе життя? А коли мають право, так вони хочуть його здобути собі—вони борються за свою долю і здобудуть її тільки боротьбою, бо з ласки ніхто з панів нічого не дасть. Ще усі пам'ятають, як москалі стріляли в Ростові та на ст. Тихорецькій в робітників та робітниць за те тільки, що вони захотіли кращої платні. Ніхто ніколи не забуде, як христолубиве воїнство вбивало селян в Карлівці, котрих голод примусив, не діждавшись царської помочі узяти хліб з панських закромів, що трицал від зерна. В кінці юля та в початку августу, по наказу лютого уряду пролялась кров робітників в Київі, Катеринославі, Одесі, Миколаїві. Положити цьому кінець може тільки сам народ робочий та москалі, коли зрозуміють, що то за лихо військо. Тим то Ви, товариші, повинні, запам'ятавши добре усе, що тут написано, розказувати москалям, яку неуряду чинить військоком уряд людам, як шкодить він їм вибороти кращу долю. Цій боротьбі москалі не повинні шкодити, бо цим вони шкодять собі. Що робітники та селяни здобудуть цією боротьбою, те достанеться усім робочим людам, а значить і москалям. Адже-ж коли москаль вернеться до дому, так п'яка служба царська не вирятує його від панського та царського ярма. Для цього розумніші москалі повинні з'єднатись у потайні гуртки, повинні здобувати для читання москалям гарні книжки, в котрих писані усі страждання працюючого люду та показаний шлях боротьби та визволення з неволі. Ці гуртки, коли москалі пошлять усмиряті робітників, або селян, повинні вдержати москалів, щоб не стріляли в цих нещасних бунтарів. Хай краще тим, хто приказує стріляти в безоружних людей, хай смерть начальству та офіцерам, що морочать та туманять ваші і без того темні голови. Хай краще смерть царям, котрі, як от німецький царь Вільгельм, кажуть москалям, що навіть в батька рідного треба стріляти по приказу начальства. Гуртуймося-ж, єднаймося, щоб коли прийде слушний час, коли по усій Україні залунає поклик: „До зброї-ж громадо, Ставаймо в ряди, щоб вражого кровью залить борозди“. Щоб тоді ми повстали усі, як один чоловік, та й скинули царя і самодержавіє.

2 видання прокламації. На одному підпис „Вільна Громада“. 1 вид. 5 прокл. і 2 вид. 5 прокл. при архівн. справі РУП. Папір гарний № 6 або 5.

Прокур. жанд. аналіза РУП'вської „Чи є тепер панщина?“.

Із протоколу № 60¹⁾.

Книжку відібрано від учня сторожівської школи Павла Черви (19 лютого 1902 р.).

„Брошура эта заключаает в себе 42 печатных страницы, с 1—11 страницы идет что-то вроде введения и рассказывается как в дом грамотного и бывшего кр-на „Алексія“ собралось несколько бедных кр-н. служащих в барской экономии и стали жаловаться на небольшой заработок и предстоящее его уменьшение по заявлению управляющего. Учитель высчитал, говорит один из них, сколько служащий в экономии мужчина и женщина получают за свой труд ежедневно. Один старик утверждает, что лучше было в крепостное время, но с ним никто не соглашается. Алексей, сравнивая барщину с раной, говорит, подобно тому, как если невежда перевяжет рану, чтобы ее большой не видел, хотя он всетаки чувствует боль, так дано и кр-м по пемногу земли,— чтобы они не видели барщины и полагали бы, что ее уже нет. Между тем она существует невидимо и истощает народ. По желанию кр-н он берется доказать, что барщина действительно и теперь существует.

В 1 гл. от 12—20 страниц он рассказывает о дикарях, поедающих друг друга, о возникновении рабства, о превращении рабов в крепостных земледельцев, и их освобождении от крепостной зависимости, вследствие бунтов или в предотвращение их. В начале 2 главы говорится, что не все кр-не получили землю, а получившие ее уплачивают за нее в рассрочку и платят налоги; вследствие дележа между сыновьями наделы получились маленькие и многим приходится искать работы у господ в городах. На примере доказывается, что лесопромышленник, как и богатый землевладелец вдвое более получают за проданный товар против платы рабочим, которые еле могут выжить на заработанные деньги. Таким образом работают крестьяне в неделю 3 дня на себя и 3 дня для помещика, говорит Алексей, как и во время барщины. Подобная барщина существует и на заводах по его вычислению. Один из присутствующих возмущается, что за горсть украденной в экономии мякны—называют вором и наказывают, а между тем господа и духовенство целые тысячелетия живут таким обкрадыванием. На 35 стр. тот же присутствующий говорит, что царь будто дал свободу, в действительности же только закрыл нам глаза, чтобы мы не видели барщины хуже прежней. Подумаешь, что он в самом деле любит народ, а он указом помог господам нас обирать, а нас сбил с толку, чтобы мы исправнее отбывали воинскую повинность. И он злодей, подобно всем помещикам и богачам. Он получает 45000 руб. в день и на него работает народ, как и на других господ. И поп тот-же барин. Есть земля у него, есть жалованье, и он говорит народу, что нужно повиноваться царю и служить господам. На них всех работает мужик, а они помагают друг другу, чтобы держать народ в невежестве и чтобы им сообща его легче обирать. На 38 стр. говорится, что весь рабочий люд, будь это из деревни или из города, из Украины или из Великороссии или откуда бы то ни было, должны соединиться, друг другу помочь, чтобы принудить господ не эксплуатировать их более, так как помещик, фабрикант, хозяин, поп и царь со своими чиновниками составляют одну шайку разбойников, тесно слоченную, обирающую людей по всей земле... Немного далее говорится, что рабочий люд, соединившись, составит гораздо большую силу, нежели господа, а теперь легче объединиться, чем в крепостное время. т. к. народ имеет возможность просвещаться. В форме разговора и оканчивается эта брошура. Несколько человек из беседующих заявляют: что следовало бы более платить за труд, но так как нет способа добиться этого например стачкой, а если бы хозяева отдавали все продукты или вырубленные деньги рабочим, то им ничего не оставалось бы... возражает один из присутствующих, что так и следует, тогда и они примутся за работу и это будет справедливо"... В конце вказано: господа владеют землей и фабриками, а у народа нет ничего. Земля и фабрики должны принадлежать народу и только тогда не будет ни барщины, ни бедности". Об изложенном составлен настоящий протокол. Подполковник Телегин. Тов. прокурора К. Вигура.

Демонстрація²⁾.

На Україні в славнім місті у дзвони дзвонили,

А студенти на майдані у Раді радили,

У Раді радили, як за людей стати,

Тай на Раді присудили геть царя скидати,

Беруть аркуш білий папір, пишуть листи дрібні:

„Геть підводьтесь, прокидайтесь сіромани й злидні,

Годі вже вам подати платити, подушне давати;

Та синів своїх цареві в полки відсилати.

Нема землі у вас люде? Нема і не буде.

Та ще гірше обдеретесь від царської дуди.

Не чекайте царя, братці, що землю поділе;

¹⁾ А 1/138 т. III—с. 366.

²⁾ 1/142—2331—903 стор. Селянин ч. I.

Він панам вас радий дати, коли-б мались сили.
По три шкури він з Вас лупить,—здере й по чотири...
Й ніхто за вас не вступиться при лихій годині.
Царь з панами накладає і Бог на їх боці—
Попи-ж ваші, правдиві, держать вас в мороці—
Якимсь пеклом вас ликають і кажуть терпіти,—
Щоб і панству і цареві добре було жити,
Щоб і цар, щоб і панство у примхах куняло,
А мужицтво на роботі з голоду вмірало.
Годі-ж, братці, вже терпіти—ще є у нас сила—
Вона степи, вона гори і лани укрила,
Ота сила—це селянство, на спині котрого
Ідуть пани, Ідуть царі до попа святого
Скиньмо-ж братці, вражу силу і будьмо братами.
Та щоб усі були рівні до одного між нами.
Ми, селяне, до Вас щире слово засилаєм
І підмоги проти царя низенько прохаєм:
Поможіть нам, наші батьки, вражу силу збити,
Тоді добре на всім світі стане людям жити.
Ой ці листи написали, в пакети складали
Та і по всій Україні людям розсилали.
А сами студенти раду в раді, раду знов робили,
Гай на вулицях зійтись в раді положили.
Зійшло сонце, у тумані по над містом стало—
А студентство всі вулиці собою вкривало,
Попереду прапор несуть з грізними словами:
„Геть царя! До долу ката!—і панство і царство!
„Нехай буде на Україні єдине братерство“.
Ідуть собі та співають, царя проклинають,
Усіх людей, ціле місто на царя скликають;
А з заводів та із фабрик робітничя сила
За студентами аж коте, мов у морі хвиля,
І співають і гукують, все місто скликають
Та на царя та на катів словами гримають:
„Годі годі нам терпіти, прокидайтесь люди!
Поки царь над нами праве, щастя нам не буде.
Ой не встигли ті студенти улицю минати,
Ой як сгали та студентів кати зупиняти
Скрізь поліції з шишами студентів хапає,
Скрізь жандарми, мов собаки, ..натовп облягає,
Залюгає всю улицю студенська сила
А катюги зупиняти москалів пустили.
Не дві хвили, не дві чорні у морі схожали
То солдати на студентів з багнетами стали,
Ой і стали з багнетами, цілять їм у груди:
„Як хочете живі бути... розходьтєся люди,
„Ой на горе, ой на тяжке мати породила
Тебе синку, що у військо тебе вирядила,
А ще гірше, ще лютіше, ой що ти мій синку,
Із катами став за право й стріляєш в людину.
Ой тут вийшов дядько Дмитро солдатів спиняти
І розумно та правдиво став їм промовляти:
„Ой за кого ви б'єтєся нерозумні діти?
І на кого то ви вийшли із рушниці бити?
З ваших батьків, з ваших братів царь три шкури лупє
А ви його рятуєте, нерозумні люде.
Царь з панами з вас глузують і не знають міри
Киньте-ж братці царя-ката, в'яжіть офіцери.
Ой не встиг-це дядько Дмитро слова доказати
Як почали офіцери „смирно“ скрізь кричати
Затремтіли москальки, як муштру почули,
І на слово дядька Дмитра й усом не моргнули
Добре далась їм та муштра,—хто її не знає?
Вона людей так нівечить, ні на що ломає.
Ой не встиг-же дядько Дмитро сказати удруге,
Як звелили та стріляти царьські слуги
Прицїлились москальки, з мушкетів стрелили

Бодай-же вам тяжко-важко... що ви наробили!
 Горе тобі, стара мати, нема твого сина.
 Заплакала за вбитими уся Україна.
 Кого вбили, закололи, другі повтікали,
 Цих по тюрмах, по Сибірях люто мордували
 А царь радий у столиці молебні служе,
 „Радій, радій, недовірку, радій та не дуже!
 Вже недовго тобі, кате. нами панувати—
 Прийде й тобі час-година. лютий пропадати
 Розкуються закутії, пригноблені люде—
 Стануть з нами проти тебе, і ніхто не буде
 Тебе звірю рятувати, бо й твої солдати
 Тебе кинуть і вернуться до рідної хати“.

II. Розвій Поле.

Примітка: Наведений тут вірш вилився з глибини обуреного серця нашого товариша, що прибув із села до Києва на демонстрацію 2—3 лютого 1902 року. Отже ціле зображення демонстрації подане автором з документальною точністю, може бути віднесене до Харківської демонстрації 15 грудня 1901 р. і особливо до останніх подій у Ростові і взагалі до всіх демонстрацій, що постійно відбуваються в більших осередках України.